

TIGHT BINDING BOOK

**TEXT PROBLEM
WITHIN THE
BOOK ONLY
TEXT FLY WITHIN
THE BOOK ONLY**

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192921

UNIVERSAL
LIBRARY

OUP—881—5-8-74—15,000

OSMANIA UNIVERSITY LIBRARY

Call No. M 83 Accession No. M 17

Author M 295

Title हिंसा, प्रतिरोध
और निरोध.

This book should be returned on or before the date last marked below

— पुनःपरिचय —

जगप्रसिद्ध रशियन कादंबरीकार महर्षि टॉल्स्टॉय यांच्या 'क्रॉयट्झर सोनाता' (Krentzer Sonata) या कादंबरीच्या मराठी अनुवादाची ही दुसरी आवृत्ति प्रसिद्ध होत आहे. अर्वाचीन रशियन कादंबरीवाङ्मयाने युरोपीय कादंबरीवाङ्मयात अग्रस्थान मिळविले आहे. आणि रशियन कादंबरी लेखकातहि महर्षि टॉल्स्टॉय यांची बरोबरी अद्याप कोणी करू शकलेला नाही जगद्विख्यात फ्रेंच कादंबरीकार रोमॅरोलॉ हे टॉल्स्टॉय यांच्या कलाकृतींना अनुपम मानीत; रशियन् क्रान्तीचा प्रणेता लेलिन् हा भिन्न विचारसंप्रदायाचा असूनहि टॉल्स्टॉय यांच्या वाङ्मयाचे अपूर्व सामर्थ्य मान्य करी; आणि स्वतंत्र हिंदुस्थानचे जनक महात्मा गांधी हे आपल्या जगद्विख्यात अहिंसातंत्राच्या क्षेत्रात टॉल्स्टॉय यास गुरुस्थानी मानीत. एवढे सांगतल्यावर टॉल्स्टॉय यांच्या कलेचे आणि विचारांचे अधिक महत्त्व सांगण्याची गरज नाही.

तथापि बोधवादी वाङ्मय म्हणून मराठीत जे कृतिम, रडवें वाङ्मय खपविल जाते, त्यावरून या कादंबरीच्या अन्तरंगाची कल्पना करणे चूक होईल. किंबहुना टॉल्स्टॉय यांचे नाव या कादंबरीवर न छापता तिची एखादी आवृत्ति काढल्यास ती गांधीवादी अगर नीतिवादी आहे हे लक्षांत येण्याचे तर दूरच राहो—ती अश्लील आणि अनैतिक आहे असेंहि कित्येक नीति-पूजक टीकाकारास वाटण्याचा संभव आहे!

या कादंबरीची जात दोन शब्दांत सांगायची झाली, तर 'क्राइम स्टोरि' (गुन्ह्याची हकीकत) म्हणून तिचे वर्णन

करता येईल. एका प्रतिष्ठित घरण्यातील स्त्रीचा आपल्या संगीत शिक्षकाशी असलेला प्रेमसंबंध तिच्या पतीच्या नजरेस येतो व अखेर तिचा पति तिच्या पापी प्रियकरासमोर व आपल्या मुलालेकरासमोर तिचा खून करतो, हा या कादंबरीचा कथाभाग होय कादंबरी लहानच म्हणजे एखाद्या दीर्घ कथेसारखी दीड-दोनशें पानांची आहे. कादंबरीचा 'खुनी' नायक, एका विशिष्ट प्रक्षुब्ध मनःस्थितीत ही हकीकत स्वतःच सागत आहे.

पण या प्रक्षोभक कबुलीजबाबाच्या ओघात खून आणि व्यभिचार या दोहोसंबंधीही नवा दृष्टिकोण पत्करूनच वाचक बाहेर पडतो—एवढा या दीडशें पानांचा प्रभाव आहे! व्यभिचार हे मोठे पाप तर खरेच; पण त्या महापापाबद्दलही प्रायश्चित देण्याची लायकी सर्वसाधारण सुखवस्तु अशा गृहस्थाची बहुधा नसते आपण घाणीत लोळत असताहि आपली बायको मात्र धुतल्या तादळासारखी असावी—हा आपल्या खानदानपणाचा एक हक्कच आहे—अशीच, ज्यांना आपण प्रतिष्ठित म्हणतो त्याची पुष्कळदा समजूत असते व अशा प्रतिष्ठित मनुष्याने व्यभिचार डोळ्यांनी पाहिल्यावर रागाच्या भरांत आपल्या व्यभिचारी स्त्रीचा खून केल्यास आपणां 'अबरूदार' मंडळींची सहानुभूति अर्थात् त्या पतीच्याच बाजूला असते.

तेव्हा प्रत्यक्ष असा खून करणाऱ्या मनुष्याला स्वतःविषयी व स्वतःच्या कृत्याविषयी काय वाटते, हे एकदा पाहून घेणें बोधप्रद आहे यात शंका नाही.

एखादे महत्कृत्य—मग तें पुण्य असो की पाप असो—केल्यानंतर मनुष्याला नवा साक्षात्कार धडतो. या कथेतील नायकाला खून करून मोकळा झाल्यावर तीन गोष्टी कळून आल्या. खून

करूनहि आपण बायकोला काहीच शिकवू शकलो नाही; आपण खून केला तो केवळ आपल्या बायकोचाच केला नाही तर आपल्या अश्राप अर्भकाच्या मातेचाहि केला ! आणि तसेंच पाहूंगेल्यास बायकोच्या मानाने आपण मोठेसे पवित्र होतो असेंहि नाही.

आणि ही कादंबरी वाचून थोडा विचार करणाऱ्या प्रत्येक वाचकास असे कळून येईल की हिंसेने काहीच साधत नाही—सूड घेणे देखील साधत नाही ! आणि हिसा टाळायची असेल तर वैषयिकताच सोडायला हवी ! अर्थात् या दोन साक्षात्कारांतच संपूर्ण गांधीवाद साठवला आहे, असे म्हटले तर फारशी चूक होणार नाही. पण हे साक्षात्कार प्रत्यक्ष अनुभवातूनच मिळणारे आहेत टॉल्स्टॉय सारख्या असामान्य कलावृत्ताचे अपूर्वत्व ते हे, की कलेच्या जोरावर ते आपणास प्रत्यक्ष जीवनाचा अनुभव प्राप्त करून देतात. ही कादंबरी वाचल्यानंतर वाचकाला, प्रत्यक्ष खून आणि खुनी, पाहिल्यासारखे वाटेल. ती कादंबरी तो पुनः वाचील व तिजवर विचार करील. व नंतर जीवनावर विचार करील व आपल्या तकलुपो नीतिकल्पनांचे विसर्जन करून स्वऱ्या नीतीचा अंगिकार करील.

“ ही कादंबरी वाचक पुनः वाचील ! ” या एका वाक्यांतच या कादंबरीचे वेगळेपण सांगितल्यासारखे झाले. आजकालच्या मराठी वाङ्मयातील प्रसिद्ध कादंबऱ्यांपैकी अशा किती आहेत, की ज्या आपणास दोनदा वाचाव्याशा वाटल्या ? आणि ज्यांनी आपणाला आपल्या जीवनविषयक कल्पनांचा फेरविचार करावयास लावला ? याचा वाचकांनी विचार करावा. हरीभाऊ आपट्यांच्या कादंबऱ्या अथवा ‘वाईकर भटजी’ सारखी एखादी सुंदर

रूपांतरित कादंबरी सोडली, तर 'लोकप्रिय' आणि 'प्रसिद्ध' कादंबऱ्यात तरी अशा कादंबऱ्या पाच देखील निघणार नाहीत असे म्हणण्यास हरकत नाही.

'वाईकर भटजी' या चिंतनपर कादंबरीने मराठीतील 'शाश्वत' वाङ्मयात स्थान मिळविले, तसेच स्थान या प्रक्षोभक कादंबरीसहि मिळण्यास हरकत नाही. ज्यांना महात्मा गांधींची तत्त्वे ललित वाङ्मयाच्या द्वारे समाजाला सांगण्याची इच्छा आहे, त्यांनीं तर ही भीषण कथा किता म्हणून डोळ्यासमोर ठेवण्यास हरकत नाही. ज्यांना वास्तववाद व मनोविश्लेषण यांचा उत्कृष्ट नमुना पहायचा असेल, त्यांनीहि या कादंबरीचें एकाहून अधिक वेळा वाचन करणे जरूर आहे.

श्रीमंत भाऊसाहेब मंत्री हे टॉल्स्टॉय याच्या वाङ्मयाचे भक्त आहेत. या भक्तीचे रूपांतर वाङ्मयसेवेत झाले, ही गोष्ट त्याच्या निष्ठेची द्योतक आहे.

२९-१२-४८

तुकाराम आश्रम

टिळकवाडी पुणे २.

श्रीकृष्ण के. क्षीरसागर

जा रि णी

— १ —

वसतऋतूंस नुकताच आरंभ झालेला होता. आमचे दोन दिवस व एक रात्र आगगाडीतच गेली होती. जवळपासचे उतारू गाडीत चढतउतरत होते. माझ्याशिवाय त्या डब्यात आणखी तीन उतारू मात्र प्रथमपासूनच होते. त्यात एक बाई होती. ती तरुण अगर मोहक नव्हती. ती सारखी सिगारेट ओढत असे. तिने अंगावर पुरुषाचा मोठा ओव्हरकोट घातला होता. दीर्घकाल भोगलेल्या दुःखाच्या छटा तिच्या चेहऱ्यावर स्पष्ट दिसत होत्या. तिच्याच शेजारी तिच्या ओळखीचा व बराच बोलमाड एक गृहस्थ बसला होता. वय अजमासे चालीसचें सुमारास असेल. त्यानें अत्यंत सुंदर व आधुनिक फैशनचे कपडे घातले होते. त्याच्यापलीकडे एक बुटकेलासा, बावऱ्या व भेदरट नजरेचा तरुण होता. मी तरुण म्हटलं खरं, पण त्याचे सर्व केस अकालीच पाढरे झालेले दिसत होते. त्याची नजर चंचल होती व तो इतर उतारूंशी जरा फटकून व तुसडेपणानेच वागत होता.

जरा भारी किंमतीचाच ओव्हरकोट त्या मनुष्याच्या अंगावर होता. त्या कोटाच्या कॉलरला मऊ रेशमी फर लावलेली

होती. व डोक्यावर फरचीच टोपी होती. ओव्हरकोटाच्या सुटलेल्या बटनानून आतलं जाकीट व रेशमी शर्ट दिसत होता. मधून मधून घशातून खोकल्यासारखा किंवा खाकरल्यासारखा आवाज काढण्याची त्यास संवय होती संबंध प्रवासात त्यानें एकदाही कोणाशी ओळख केली नाही अगर बोलण्याचा प्रयत्न केला नाही. उलट तो इतरांना टाळण्याचाच प्रयत्न करीत असे. कोणी विचारलं तर त्यास तुटक उत्तर देऊन तो त्यास निरुत्साही करीत असे. वाचत बसणं, खिडकींतून बाहेर पाहणं अगर स्वतःपुरताच एकादा खाण्याचा जिन्नस घेऊन खात बसणं अगर चहा पिणं, एवढाच त्याचा उद्योग चालला होता. त्याच्या या एकलकोंडेपणामुळें त्याला त्रास होतो आहे हे मला स्पष्ट दिसत होते. म्हणून मी एकदोनदा त्याचेशी बोलण्याचाही प्रयत्न केला. शिवाय तो माझ्या समोरच बसला असल्यामुळे नेहमी नजरानजर होई, पण तो त्याच वेळी चेहरा दुसरीकडे करी—एखाद्या पुस्तकात डोकं खुणसून बसे किंवा खिडकीतून उगीचच बाहेर पाहण्याला सुरवात करी.

प्रवासाच्या दुसऱ्याच दिवशी संध्याकाळी आमचे हे एकलकोंडे व बावरे वीर स्वतः चहा करावा म्हणून पाणी आणण्याकरिता गेले जंकशनवर गाडी बराच वेळ थांबणार म्हणून दुसरे चाळीशीच्या घरांतले ते फॅशनेबल—ते वकील होते असं मला मागाहून कळलं—घशाचं धुरकांड करणाऱ्या त्या बाईला घेऊन चहा पिण्यास गेले. मध्यंतरी आमचे डब्यात नवीन उतारू बरेच चढले. त्यातच गुळगुळीत दाढी केलेला जरा

उंचेलासा एक म्हातारा व्यापारीही चढला वाढत्या वयोमाना-
प्रमाणे त्याच्या चेहेऱ्यावर सुरकुत्या पडल्या होत्या. त्याने एक
उबदार ओव्हरकोट अगावर घातला होता व उच्च टोपी त्याच्या
डोक्यावर होती. वर्कील आणि बाई ज्या कोऱ्यावर बसली होती,
त्याच्या समोरच या व्यापाऱ्याने आपलें आसन थाटलें व
शेजारीच असलेल्या तरुणाशी—बहुतेक हा व्यापाऱ्याचा मुनीम
असावा—गप्पा झोडण्यास सुरुवात केली. तो तरुणही याच
स्टेशनवर चढला होता.

व्यापाऱ्याच्या समोरच्याच बाकावर, पण जरा वाजूला मी
बसलेला असल्यामुळे अधून मधून त्या दोघांचें संभाषण माझ्या
कानी पडे. अर्थात् प्रॅटफॉर्मवरची गडबड व गोधळ जरा कमी
असला म्हणजे बोलणें स्पष्ट ऐकूं येत असे. व्यापाऱ्यान आपण
पुढच्याच स्टेशनवर उतरणार असल्याच व तेथे आपली बारीच
स्थावर मिळकत आहे, तिकडे जात असल्याचें आपणहून
सांगितलें. नंतर नेहमीप्रमाणें बोलण्याचा ओघ, व्यापाराची
स्थिती, तेजीमंदी, जिनसाच्या किंमती यांकडे वळला. जवळच
असणाऱ्या यात्रेबद्दल त्याच्यात बोलणें सुरू झालें. तरुण मुनीमान
यात्रेतील निरनिराळ्या दुकानाची वर्णनं करण्यास सुरुवात केली
व एका श्रीमंत गृहस्थानं दारूच्या नादात केलेले पराक्रम तो
सांगणार, इतक्यात त्या म्हाताऱ्या व्यापाऱ्यानं त्याच बोलणें
थांबवलें व आपल्या तरुणपणाच्या अशाच यात्रेतल्या लीस्त्र
सांगण्यास सुरुवात केली. मोठ्या अभिमानाने तो
आपल्या गढेपंचवीशीतले चाळे सांगत होता.

शेवटी त्यानं व मुनीम सागत असलेल्या श्रीमंतानं दाह्याच्या नादात केलेली गमत तर त्याला कानातच कुजबुजावी लागली. त्याबरोबर मुनिमाच्या हसण्यानं सर्व डबा दणाणून गेला. व व्यापाऱ्याचेही दोन दात हसताना दिसूं लागले. त्याच्या बोलण्यात मला काहीच मौज वाटेना, म्हणून मी फ्लॅटफॉर्मवर जरा हिडण्याचा विचार केला. पण दाराशी जातों तोच वकिलाचे पुढील शब्द माझ्या कानी पडले “छे, आता वेळ नाही. दुसरी घंटा झालीसुद्धा.”.

त्याच म्हणण बरोबर होतं. कारण एक चक्कर मारून मी परत डब्याजवळ येण्याला आणि घंटा व्हायला एकच गाठ पडली. डब्यात वकील आणि ती बाई याच सारखं बोलणं सुरूच होतं. म्हातारा व्यापारी टक लावून ते बोलणं ऐकत होता व वेळ प्रसंगी बोलणं पटलं नाही कीं, नाक मुरडीत होता. शेवटी तिनं आपल्या नवऱ्याला स्पष्ट सांगितलं वकीलसाहेब हसत सागत हेतं. याच वेळी मी आपल्या जागेवर बसण्याकरिता त्याचे समोरून जात होतो, “की आपण यापुढे तुझ्याजवळ राहू शकत नाही राहण्याची इच्छा नाही. कारण ..” यापुढची वाक्यं मात्र मी ऐकली नाहीत. उतारूंची गडबड सुरू झाली. तिकिटकेलक्टर. याच वेळी आत आला. सामानाच्या हिसकाहिसकीनं आवाज ऐकूं येईना. थोडक्यांत म्हणजे त्याचें पुढचं बोलणं माझ्या कानी पडलं नाही.

थोडी शांतता झाली, त्यावेळी वकील साहेबाचं बोलणं पुन्हा कानी पडलं, पण त्याचे बोलणें खाजगी विषयाकडून

सार्वजनिक विप्रयाकडे वळलं हेांत. युरोपभर घटस्फोटाच्य प्रश्नाकडे जनतेचें हल्ली लक्ष लागलें आहे व रशियातही हल्ली फार घटस्फोट होतात; असे वकील साहेब सागत होते, पण ह्याच वेळी आपणच सारखे बोलतो आहो व दुसऱ्यास बोलण्याची व विचारण्याची संधि देत नाही हें लक्षात येऊन त्यांनी म्हाताऱ्या व्यापाऱ्यास विचारले, “ काय हो ! पूर्वी असे घटस्फोट नसतील ? का होते ? ” व्यापारी काही तरी उत्तर देणार होता तोच गाडी सुरू झाली होती. नुकतेच दिवे लागले होते म्हणून त्याने तोडातल्या तोडात प्रार्थना म्हणावयास सुरुवात केली. वकिलाने आपली नजर वाजूला वळविली व ते उत्तराची उत्सुकतेने वाट पहात बसले. व्यापाऱ्याने आपली प्रार्थना संपविली. दिव्यास नमस्कार केला शेजारच्या उतारुंना नमस्कार केला आणि माडी धातून जरा व्यवस्थित बसून बोलावयास सुरुवात केली, “ अहो, पूर्वीसुद्धा अनेकदा असे होतच असे, पण पूर्वी इतकी खादेपालट नव्हती, पण आता मात्र जे चालू आहे तेंच बरोबर आहे; कारण हल्ली लोकच फार चिकित्सक झालेलें आहेत.

गाडी वेगाने चालली होती. चाकाची खडखड सुरू झाली होती, त्यामुळे त्याच बोलण कानीं पडेनास झालें. पण ऐकण्याची जिज्ञासा मात्र असल्यामुळे मी त्याच्या जरा जवळ सरकलो. आमचे शेजारी ते बावरे सदगृहस्थ त्यांचेही त्या गोष्टीकडे लक्ष गेलेले दिसले. मात्र त्यांनी आपली

जागा न सोडता तेथूनच कानटवकारून ऐकण्यास सुरवात केली.

“पण शिक्षणाकडे असा दोष तरी काय ?” ती बाई किंचित हसत विचारत होती. “एकमेकाचे तोड मुद्दा न पाहता लग्न करावे, असे तर तुम्ही म्हणणार नाहीना ?” बायकाच्या नेहमीच्या पद्धतीप्रमाणे त्या बाईच्या बोलण्यात प्रश्न विचारण्यापेक्षा उलट शंका घेतली जाईल त्याला आर्धाच उत्तर देण्याची प्रवृत्ति जास्ती दिसली, “एकमेकाना आपण आवडतो की नाही, एकमेक आपण आनंदात राहू शकू की नाही ह्याचा विचारमुद्दा न करता ते लग्न करायचं आणि जन्मभर दुःख भोगायचं, तरी तीच स्थिति चांगली असेच तुमचे मत ना ?” ती वकीलाकडे आणि माझ्याकडे पाहून बोलत होती, पण खरोखरी त्या म्हाताऱ्यालाच तिने हे प्रश्न विचारले होते.

“बाकी खरोखरी हल्ली लोक कमालीचे चिकित्सक झालेले आहेत ब्रोआ !” व्यापाऱ्याने पुन्हा तेच वाक्य उच्चारलं. त्या बाईकडे तिरस्काराने पाहिले, पण तिच्या प्रश्नाचे मुळी उत्तरच दिले नाही !

“अहो, पण शिक्षणाने तुमच्या लग्न-संस्थेत काय गोघळ घातला ते तर एकदा सांगा” वकीलसाहेब हंसत हंसत म्हणाले व्यापारी बोलण्याच्या बेतात होता, पण बाईनी मध्येच तोड घातलं “जुनं ते सोनं हे दिवस गेले. आता-- विसरा म्हणावं त्या गोष्टी !” वकिलाना हे बोलणं आवडलं नाही, त्यानी नजरेनेच बाईस गप्प बसविले. आणि म्हणाले

“अहो, पण त्याना त्याचं काय म्हणण असेल ते माडूं द्या की !”

“ हल्लीचे शिक्षण म्हणजे शुद्ध गाढवपणा आहे ! ”
व्यापाऱ्याने जरा तोऱ्यात व अधिकारातच उत्तर दिले !

“ प्रेम नसलेल्या दोन जीवांची तुम्ही लग्न—गाढ बाधा-
वयाची व ते आनंदात दिसले नाहीत म्हणजे तुम्हांस आश्चर्य
वाटावयाचं ! ” गडबडीने त्या बाईने वकिलाकडे—माझ्याकडे
आणि मुनिमाकडे पहात उत्तर दिले. बाकी मुनीमसुद्धा आपल्या
जागेवर जरा रेटून हंसत इकडेच कान देत होता. “ जनाव-
राना तुम्ही असे वागवता ते ठीक ! ” व्यापाऱ्याला टोमणा
मारण्याचा उद्देशाने ती बाई म्हणाली, “ जनावरांचीं लग्नें
लावताना त्याची संमति धेऊं नका, पण आम्ही माणसे आहोत.
स्त्री—पुरुषाना काही भावना, आकाक्षा, अपेक्षा असतात ! ”

“ ह्या बोलण्यात काय अर्थ आहे. अहो, जनावर ते जनाव-
र, पण माणसाना नीति—नियम काही तरी आहेतच ! ”
एकाद्या तत्त्ववेत्त्याप्रमाणे व्यापारी बोलला

“ अहो, पण प्रेम नसताना त्या माणसाबरोबर जन्म कसा
काढायचा ? ” जवळजवळ ती बाई ओरडलीच ! आणि ‘ प्रेम ’
वगैरे शब्द आपण प्रथमच शोधून काढले असा तिच्या बोल-
ण्याचा अविर्भाव होता.

“ प्रेमात्रिमाला पूर्वी मुळीच किंमत नव्हती ! ” व्यापाऱ्याने
खरपूस उत्तर दिले, “ अहो प्रेमाचा रोग हा नवीन निघाला
आहे आणि हल्लीच त्याची साथ बळावली आहे. जरा कुठे
खुट्टे झाले की बायको कडाडलीच, ‘ मला तुझ्याबरोबर नादा-

यचं नाही म्हणून ' अहो, ही साथ शेतकऱ्यांत व अशिक्षिता-
तसुद्धा बळावली आहे. एकादी शेतकऱ्याची बायकोसुद्धा
त्याच्या तोडावर लुगडं—चोळी फेकून दुसऱ्याचा हात धरून
जायचं म्हणते—आणि कारण काय, तर म्हणे नवऱ्याला टक्कल
आहे व हिला उलटे केस केलेला सापडलाय ! आता ह्याच्याहून
जास्त आश्चर्य काय राहिलं ? बायकाचा खरा सद्गुण म्हणजे
त्यांना लज्जा पाहिजे, त्यांना नवऱ्याबद्दल आदर आणि भीति
वाटली पाहिजे ! ”

मुनीम स्वतःला आलेल इंसं दऱ्बीत क्षणात वकिलाकडे, तर
क्षणात त्या बाईकडे, तर क्षणात माझ्याकडे पहात होता. आणि
व्यापाऱ्याच्या बोलण्याचा जो परिणाम होईल त्यात साक्ष
देण्याची त्याची तयारी दिसली एकंदरीत हो स हो ठोकणारा
इसम दिसत होता.

“ कशा प्रकारची भीति वाटायची ? ” बाईने विचारले.

“ कसली म्हणजे ! मी म्हणतो तशी ! ‘ अगदी भर्ता रक्षति
यौवने ’ असा धाक—अशी भीति वाटली पाहिजे ! ”

“ त्या पुराणातल्या गोष्टी विसरा आता, समजलं ” बाई
जरा कठोर आवाजात बोलली.

“ बाई, ! तशी गोष्ट नाही. सोन्यासारखी तत्त्वं कधीच
नाहीशी होत नसतात. स्त्रीचा जन्म पुरुषामुळे व पुरुषाचा
जन्म स्त्रीमुळं, ही अवगधित गोष्ट आहे. अहो, मी तर म्हणतो,
परमेश्वरानं आधी पुरुष निर्माण केला व त्याच्याच उरलेल्या
मातीतून त्यानं स्त्री निर्माण केली. एकंदरीत काय, तर जगाच्या

अंतर्पर्यंत स्त्री ही अशीच राहणार!” व्यापाऱ्याने जरा गंभीरपणाने सांगितले, आणि आपल्याच विजय झाला अशा तोऱ्याने मानेला असा काही झटका दिला की, मुनिमाला पटल की, व्यापाऱ्याचाच विजय आहे व त्याला हास्याच्या उकळत्या फुट्टे लागल्या.

“ हो ! तुम्हा सगळ्या पुरुषांचीच याबाबत बोलण्याची ही पद्धत ठरून गेली आहे ” हार न जाण्याच्या हट्टाने व आमच्याकडे दुर्लक्ष करीत ती म्हणाली, “ तुम्हा पुरुषांना तेवढे स्वातंत्र्य आणि बायकांच्या कपाळी मात्र बंदिवास काय ? स्वतःला वाटेल तसे वागायला मिळावे याच्याबद्दल तेवढी मारखी काळजी वाटते तुम्हाला— नाही ? ”

“ म्हणजे आम्हाला तशी कोणी परवानगी देतो असं थोडेच आहे ! पण पुरुषांच्या स्वैराचाराने, काचित् गैरवर्तनाने “ घरात ” काहीच फरक पडत नाही. पण समजा, एकादी स्त्री—एकाद्याची बायको—अशी वागली तर ! अहो, कांचेचं भांडं केव्हा तडा जाईल याचा नेम नाही.”

अणभर त्या बाईलासुद्धा आपला पराजय झाला असं वाटलं, पण ती हार जायला तयार नव्हती !

“ अहो, पण काही असले तरी स्त्री म्हणजे तरी एक माणूसच आहेना !! तिला पुरुषाप्रमाणे भावना का असू नयेत ? समजा, तिचं नवऱ्यावर प्रेम नसले तर तिने काय करावं ? ”

“ नवऱ्यावर प्रेम नसले तरी काय करावं ? ” रागाने ओठ थरथरत, भिवया वर चढवून व्यापाऱ्याने विचारलं, “ काही

नाही हरकत ! नवऱ्यावर प्रेम करायला शिकाव, शिकेल ती.”
अनपेक्षित युक्तिवादाने मुनिमाला मनातल्या मनात गुदगुल्या
वाटल्या व समतीदर्शक तो काही तरी अस्पष्ट बोलला

“ इश ! पण ती जर प्रेम करायला शिकली नाही तर ! ”
बाई बोलली, “ आणि जर प्रेम नाही तर जवरीनं काही प्रेम
निपजणारं नाही ? ”

“ पण समजा, एकादी स्त्री नवऱ्याशी एकनिष्ठ राहिली
नाही, तर मग ? ” वकिलानी विचारलं

“ पण, त्याचा विचारच तुम्ही का करता कळत नाही.
पण ती तशी भिडणार नाही अशी सुरुवातीपासून खबरदारी
घेतली की सपल काम ! ”

“ होय ! पण तुम्ही काळजी घेऊनसुद्धा ती बिघडली,
तर मग ? मी म्हणतो तशी गोष्ट घडली असं गृहीत धरून चाला
मग पुढे काय ? ”

“ कोठे असं होत असेल ते होवो बाबा, पण आमच्या तर
ऐक्यात अशी गोष्ट नाही ! ” व्यापाऱ्याने उत्तर दिले,

सर्वच मंडळी गाप बसली. मुनीम मात्र स्वतःची जागा
सोडून जरा जवळ आला आणि आपणच बोलायचं राहिलं—
(असं वाटं नये)—अस वाटून त्यानं सांगण्यास सुरुवात
केली, “ आता आमच्याच गावची हकीगत ऐकाना ! जरा
बदनामीकारक आणि भानगडीचीच आहे पण आपल्याला
तर बोवा यात काहीच बोध होत नाही बाकी ती बाई जरा
तऱ्हेवाईकच ! वागणुकीनं, नीतीनं आपली अशीतशीच

म्हणाना ! जरा भटकण्या-सवरण्याचा नाद ! तिचा नवरा गमत्या (सावध) मोठा मोकळ्या मनाचा नि मनमिळावू माणूस ! प्रथम तिनं दुकानातल्या पोऱ्याशीच संधान बाधलं, नवऱ्यानं तिला वाटेवर आणण्याचा बराच प्रयत्न केला. सागून-सवरून पाहिलं धाकदपटशा दाखवला, पण काय ? पालथ्या घागरीवर पाणी ! अमूक एक गोष्ट करायची अशी तिनं बाकी ठेवली नाही. शेवटी शेवटी तर नवऱ्याच्या खिशावरसुद्धा ती झडप घालू लागली. नवऱ्यान उभी आडवी-सुद्धा केली, पण काय झालं ! अहो, ती जी एकदा भकली ती भकलीच बघा ! एका मुसलमानाचा हात धरून ती पळून गेली. आता मी विचारतो, तिच्या नवऱ्यानं काय करायचं बाकी ठेवलं होतं ? शेवटी घरातून धालवून स्वतः एकटा राहिला आहे आणि ती मात्र गटार-गंगेत लोळतच आहे ! ”

“ मूर्ख लेकाचा ! ” व्यापाऱ्यानं उत्तर दिलं “ प्रथम-पासूनच उठता लथ बसता बुकीचा खुराक आणि नाकात ठेवली असती वेसण म्हणजे काय विशाद होती, अहो ! मी सागतो असं तो वागला असता तर, ती गरीब गाय होऊन राहिली नसती तर मी मिशी उतरून देण्यास तयार आहे. म्हणतात ना की, “ रानातला बैल आणि घरातली बाईल ” याच्यावर शाहण्यानं विश्वास ठेऊं नये. का ? खरं की नाही ? ”

याच वेळीं तिकिट कलेक्टर आत आल्यामुळं त्यांचं बोलणं तितकंच थांबलं. म्हाताऱ्यानं आपलं तिकिट दिलं आणि म्हणाला, “ अहो साहेब, बायकाना प्रथमपासूनच ठोका नाही-तर सर्वस्वाला मुका-(धोका)-समजलात. ”

“पण कायहो, मघाच्या तुमच्या यात्रेतल्या गंमतीबद्दल बोलणं आणि आताचं बोलणं याचा ताळमेळ कसा घालायचा ? ” मला अगदीच गप्प बसवेना म्हणून मी विचारलं !

“ हो ! हो ! ती अगदीच निराळी बाब आहे ! ” व्यापाऱ्याने उत्तर दिलं आणि तो अगदी गप्प बसला. इतक्यात स्टेशनही आलं, व्यापाऱ्यानं बाकाखालची ट्रंक ओढून घेतली, स्वताचा ओव्हरकोट अंगावर घेतला आणि स्वारी फ्रंटफॉर्मवर जाऊन उतरली.

तो म्हातारा व्यापारी डब्यातून बाहेर पडला असेल नसेल तोंच, पुन्हा सगळ्याच्या बोलण्याची एकच धुमाळ उडून गेली.

“ एं हं ! ते पहा, आदिपुरुष वृद्धकपी ! ” मुनिमाने सुरवात केली.

“ पण इतकं कशाला ! गृहव्यवस्थेवर वरवटा फिरवणारी जुलमी सत्ताच माणूसरूपानं वावरत आहे म्हणा की ! ” बाईंनी अनुमोदन दिलं, “ स्त्रियांच्याबद्दल आणि लग्नाबद्दल किती गावढळ कल्पना आहेत थेरड्याच्या ! ”

“ खरं आहे ! इंग्रजांच्या लग्नाबद्दलच्या सुधारणापासून आपण अजून बरेच दूर आहोत ” वकिलांनी टेकू दिला.

“ पण मी म्हणते जिथं प्रेम नाही ते लग्नच नव्हे. हे कसं या लोकांच्या लक्षात येत नाही याचंच आश्चर्य वाटतं मला ! लग्नाचं पावित्र्य वाटण्याचं कारण म्हणजेच प्रेम, आणि जर तें प्रेममूलक असेल तरच तें खरं लग्न ! ”

मुनीम अगदी लक्ष लावून ऐकत होता व हंसत होता. पुढे मागं स्वतःच्या उपयोगी पडतील अशा प्रबुद्ध कल्पना तो ऐकून ठेवीत होता. बाई बोलत असताना हसं किंवा हुंदका दांबल्यासारखा आवाज ऐकू आला होता आणि बाजूला वळून पाहतो तर पिकलेल्या केसाचा, भेदरट वृत्तीचा, माझ्या शेजारचा एकलकोडा उतारू आमच्या बोलण्यात लक्ष लागल्यामुळे आमचे जवळच आला होता; पण बोलण्यात रंगल्यामुळे आमचे मात्र तिकडे लक्ष नव्हते. बाकाच्या पाठीवर हात ठेवून तो उभा होता. त्याचा चेहरा लाल झाला होता, भेदरट वृत्तीची सर्व चिन्हं त्याचे चेहऱ्यावर स्पष्ट दिसत होती व एकंदर त्याची वृत्तीच थरारल्यासारखी दिसत होती.

“कशा प्रकारचे प्रेम म्हणता तुम्ही? कसल्या प्रेमामुळ लग्नाला पावित्र्य येते?” जरा अडखळतच त्याने विचारले

त्याचा चेहरा, बावरलेली व कष्टी ती मनःस्थिती पाहून बाईनी शक्य तितक सौम्य सरळ उत्तर दिलं. कशा प्रकारचे म्हणजे? खरं प्रेम, अगदी अस्सल प्रेम! समजलं! आणि स्त्री-पुरुषात असे प्रेम असेल तरच लग्न शक्य आहे ”

“हो ना! पण खरं प्रेम—बावनकशी प्रेम म्हणजे काय ते तर सागा? ” त्या उतारूंच्या डोळ्यातली चमक, विकट हास्य व प्रश्न विचारतानांची भेदरट वृत्ती स्पष्ट होत होती.

“प्रेम म्हणजे काय, हे प्रत्येकाला कळतं, तें मीच सागायला पाहिजे कां?” बाईनी उत्तर दिलें.

“अहो! पण मला कळत नाही ” तो उतारू मध्येच बोलला, जरा माझ्याकरता तुमचं म्हणणं स्पष्ट करा की—”

“ काय, त्यांत काय आहे ! अगदींच सोपी गोष्ट आहे. ”
पण बाईमात्र जरा स्तब्ध व विचारात पडल्या आणि नंतर बोलल्या. “ प्रेम म्हणजे काय—काय ? अहो प्रेम म्हणजे एकाच व्यक्तीची निवड. अगदीं एकाच बरं का ! जगांतील इतरांना त्या वृत्तीशिवाय विसरणंच म्हणाना ! ”

“ आवडणं ! पण किती वेळ हो ? त्याला काही काल—मर्यादा आहे की नाही ? महिनाभर ! दोन दिवस ! अं ! का अर्धा तास ? ” असा हंसत त्या उतारुने प्रश्न टाकला.

“ अंऽहं ! तुमच्या मनात कांहींतरी मलंतच चाललय ! अगदीं स्पष्ट दिसतंय असं ! ”

“ छे हो ! दुसरं तिसरं काही नाही. ज्या प्रेमाबद्दल तुम्ही बोलताय ना, त्या, त्या प्रेमाबद्दलच मी बोलतोय. ”

“ बाईचं असं म्हणणं कीं, ”—वकील साहेबानी मध्येच तोंड घातलं. “ स्त्री-पुरुषांना एकमेकाबद्दल वाटणाऱ्या ओढीची (आपली इच्छा असेल तर यालाच आपण ‘प्रेम’ म्हणू या) पुढची पायरी म्हणजे लग्न ! अहो, अशी एकमेकाबद्दल भावना असेल तर, आणि तरच बरं का लग्नाचं पावित्र्य ! आणि अशा प्रकारें एकमेकाबद्दल वाटणारे किंवा नैसर्गिक असणारे आकर्षण एकमेकांपुरतंच बरं का. (तुम्हाला आवडत असेल तर या भावनेलाच आपण ‘प्रेम’ म्हणू या.) ज्या लग्नात असेल त्यानींच स्वतःच्या एकनिष्ठेबद्दल व नीतीबद्दल गप्पा माराव्यात, इतर लग्नांत उच्च नीतीमत्तेची अपेक्षा फोल आहे. कां ? माडलं ना तुमच म्हणणं बरोबर, ” बाईकडे वळत ते

वकील बोलले. बाईंनी मानेनेच वकिलाच्या म्हणण्यास होकार दिला.

“ शिवाय, मला असं सांगावयाचं,—” पण वकिलांना त्या उतारुने पुढें बोलूच दिल नाहीं. त्याच्या डोळ्यातून जणूं निखारेच पडत होते. त्याला यापुढे स्वस्थ राहणं अशक्य दिसलं म्हणूनच तो बोलला.

“ अहो ! मीसुद्धा तुम्ही बोलताय त्याबद्दलच विचारतोय. तुम्ही म्हणता ती ओढ-तें आकर्षण—ती भावना—याला काही कालमर्यादा आहे का ? किती वेळ टिकणार या गोष्टी ? ”

“ किती वेळ ? फार वेळ, समजलात—केव्हा केव्हा तर सबंध जन्मभरंसुद्धा ! ” बाईंनी तोऱ्यानेच उत्तर दिलं.

“ होय हो ! पण हें तुम्ही कादंबरी पुराण सुरू केलंत की ! जगांत व्यवहारात, तर असं आढळत नाही बुवा ! अपवाद म्हणून एकाद्याच्या आयुष्यात असं आकर्षण—अशी ओढ—प्रेम म्हणा पाहिजे तर, काही वर्षे टिकत असेल; पण हा मात्र अपवाद बरं का ? बहुतेकात ही ओढ कांही महिने टिकते, तर काहीच्या वांट्याला थोडे आठवडे—काहीं दिवस—किंवा तास सुद्धा आलेले आहेत. ” या वाक्यानं आपण सर्वांना धक्का देत आहोंत आची त्यास जाणीव होती, व धक्का दिला याबद्दल त्याला समाधानही वाटत होतं !

“ अऽय्या ! किती विचित्र ! ” “ छे ! शक्यच नाही ” “ भलतंच काहीं तरी ! माफ करा बुवा ! ” आम्ही तिघांही एकदमच उदगारलो. मुनिमानेंसुद्धा नापसंतीदर्शक आवाज काढला.

“ होय हो ! ठाऊक आहे मला ! ” जरा आवाज चढवूनच स्वारी बोलली. “ बोलताहात हवेतल्या गोष्टी, मी सागतोय जगात दिसणाऱ्या--व्यवहारात चाललेल्या अनुभवाच्या गोष्टी--समजलात ! नाहीतर तुम्ही म्हणता असलं आकर्षण--छे, चुकलो--‘ प्रेम,’ प्रत्येक सुंदर तरुणीबद्दल प्रत्येक पुरुषास वाटतच की ! ”

“ इश ? काय भयंकर कल्पना करताहात आणि बोलताहात--अशी प्रेमाची भावना माणसात असते ही गोष्ट नाकबूल करण्यात काही अर्थ नाही. आणि हे प्रेम महिनाभर--वर्षभर--टिकणारं नसून जन्मभर टिकणारं असतं समजलात ! खरं की नाही हो ! ” बाईंनी विचारलं.

‘ नाही ! अगदीं त्रिवार नाही ! एकाद्या माणसाला एकाद्या तरुणीबद्दल आकर्षण वाटलं--प्रेम वाटलं हें मला आजही कबूल आहे आणि ते जन्मभर टिकेल हेही मान्य आहे; पण त्याचबरोबर त्या तरुणीचं प्रेम मात्र तिसऱ्यावरच असेल हेही तितकच शक्य आहे. आतापर्यंत जगात अशाच गोष्टी चालत आल्या आहेत--चालू आहेत आणि जगाच्या अंतापर्यंत असंच चालणार. ” त्यान आपलं मत ठोकून दिलं आणि स्वतःच्या खिशातून सिगरेट काढून धूर काढण्यास सुरवात केली.

“ एकमेकांच्या प्रेमावर हें अवलंबून आहे. ” वाकिलांनी जरा आग्रहच धरला !

“ नाही ! ते शक्य नाही--अहो ! किती दिवस तुम्ही आवळ्याची मोट बांधणार ? उगीच अशक्य गोष्टींची मनोराज्यं

बांधून शेखमहंमदी राज्यांत वावरण्यांत काय अर्थ आहे? 'अति तिथं माती' ठरलेलीच आहे! जन्मभर एकाच व्यक्तीवर प्रेम ठेवू' म्हणणं आणि 'चतकोर भाकर आणि जन्मभर ढेकर' म्हणणं सारखंच आहे समजलात" वाक्य संपतांच त्यानें अघाशीपणानें सिगारेटचा झुरका मारला.

“हीनदर्जाच्या प्रेमाबद्दल तुम्ही हें बोलता आहांत!” बाईंनी आठवण्याकरता प्रश्न टाकला, ‘एकाच ध्येयाच्या दोन व्यक्तीत तत्त्वनिष्ठ प्रीती असूं शकेल त्याची तुम्हाला कल्पनाच करवत नाही का?’

“म्हणे ध्येयाची एकी!” चमत्कारिक पद्धतीनें त्यानें सुरवात केली, “पण असं असेल तर त्या दोन व्यक्तींत एक शय्यासुद्धा पाहिजेच हा आग्रह का? (माफ करा हं! जरा असम्य किंवा ग्राम्य वाक्य झालं म्हणे)” मताची जुळणी आणि शरीराची खेळणी” काय पण कल्पना आहे! तो चमत्कारिक रीतीनें हसला!

“पण, वस्तुस्थिति मात्र तुमच्या म्हणण्याच्या अगदी विरुद्ध आहे हं!” मध्येच वकीलसाहेबानी सुरवात केली, “अहो, डोळ्यांनी आम्ही दररोज हजारांनीं लग्न लागलेली पाहतो आहोंत, त्यांना मुलंवाळं होत आहेत. वाढता वेल वाढतो आहे, फळंफुलं येताहेत. अजून माणसं संसारसुख भोगताहेत—मग?”

पिकलेल्या केसाचा उतारू पुन्हा एकदा हसला. “तुमच्या हट्ट कीं लग्नांचा पाया म्हणजेच प्रेम! मग जरा शंका घेतली कीं, शारीरिक गरजेशिवाय दुसरं त्यांत प्रेम बगैरे कांहीं नाही?

जारिणी २

बाधून शेखमहंमदी राज्यात वावरण्यात काय अर्थ आहे? 'अति तिथं माती' ठरलेलीच आहे! जन्मभर एकाच व्यक्तीवर प्रेम ठेवूं म्हणणं आणि 'चतकोर भाकर आणि जन्मभर ठेकर' म्हणणं सारखंच आहे समजलात" वाक्य संपताच त्याने अधाशीपणाने सिगारेटचा झुरका मारला.

"हीनदर्जाच्या प्रेमाबद्दल तुम्ही हें बोलता आहात!" बाईंनी आडवण्याकरता प्रश्न टाकला, 'एकाच ध्येयाच्या दोन व्यक्तीत तत्त्वनिष्ठ प्रीती असू शकेल त्याची तुम्हाला कल्पनाच करवत नाही का?"

"म्हणे ध्येयाची एकी!" चमत्कारिक पद्धतीने त्याने सुरवात केली, "पण असं असेल तर त्या दोन व्यक्तीत एक शय्यासुद्धा पाहजेच हा आग्रह का? (माफ करा हं! जरा असभ्य किवा ग्राम्य वाक्य झालं म्हणे)" मताची जुळणी आणि शरीराची खेळणी" काय पण कल्पना आहे! तो चमत्कारिक रीतीने हसला!

"पण, वस्तुस्थिति मात्र तुमच्या म्हणण्याच्या अगदी विरुद्ध आहे हं!" मध्येच वक्रीलसाहेबाना सुरवात केली, 'अहो, डोळ्यांना आम्ही दररोज हजारोंनी लग्न लागलेली पाहतो आहोत. त्यांना मुलंबाळं होत आहेत. वाढता वेल वाढतो आहे. फळंफुलं येताहेत. अजून माणसं संसारसुख भोगताहेत-मग?"

पिकलेल्या केसाचा उतारु पुन्हा एकदा हसला. "तुमचा हट्ट की लग्नाचा पाया म्हणजेच प्रेम! मग जरा शंका घेतली की, शारीरिक गरजेशिवाय दुसरं त्यात प्रेम बगैरे काही नाही?

तर, आता तुम्हीच सांगता आहात की, लग्न होऊन जगात लोकसंख्या वाढत आहे म्हणून प्रेम आहे हे ठरतेच ! अहो ! हल्लीची लग्नं म्हणजे शुद्ध फसवणूक आहे. आधळ्या कोशिंबिरीचा खेळच म्हणाना !”

“ माफ करा हं ! ” वकिलानी वकीली केली, “ माझं म्हणणं इतकंच की, लग्न पूर्वी होत होती, अजुनीही होताहेत-लग्न-संस्था टिकून आहे.”

“ म्हण लग्न होत होती-होताहेत-लग्न संस्था टिकून आहे ! अहो, पण ती का टिकून आहे ? ज्याना परमेश्वरानं बाधलेल्या जन्म गाठीत-मंत्रोच्चाराच्या 'संस्कारात' काहीतरी गूढ व पावित्र्य वाटत आहे-त्याच्यात ती टिकून आहे, समजलात ? तुमच्या आमच्यात नाहीत बरं का ? पण ज्याना तुमच्या आमच्यासारखे त्यात काहीच पवित्र वाटत नाही, त्यांनी सततीकरता केलेली लग्न म्हणजे शुद्ध फसवेगिरी अगर अत्याचार आहे. आणि ही फसवेगिरिसुद्धा का ? तर जगाच्या डोळ्यात धूळ फेकण्याकरतांच बिचारी नवरा-बायको एका ठिकाणी राहातात, ही जगाची समजूत, पण त्याचं आयुष्य म्हणजे... याची म्हाणच ! हेही चाललंच आहे.-आपण सहन करतोच आहे, पण लग्नाच्या घटेकपासूनच ज्या नवराबायकोत वितुष्ट आले आहे, एकमेकाची तोडंसुद्धा पाहण्याची ज्याची इच्छा नाही, पण व्यवहार म्हणून मात्र-एके ठिकाणी राहिलेच पाहिजे-त्याचे हाल काय विचारता ! बिचाऱ्याचं आयुष्य म्हणजे शुद्ध नरकवास !

मग दारू पितील-वेड लागेल-एकमेकाना विषप्रयोग करतील-
ठारसुद्धा मारतील ! ” दुसऱ्याला बिलकूल संधि न देता सारखा
तो बोलत होता व तसतसा त्याचा राग आणि आवाज
वाढतच गेला.

आम्ही सर्वच गप्प बसून राहिलो. आम्हाला कससंच
वाटायला लागल

“हं! माणसाला संसारात दुर्धर प्रसंग यायचेंच !”
कंटाळवाण्या शांततेचा भग करून निःकारण वाढलेल्या विष-
याला पूर्णविगम मिळावा म्हणून वकील म्हणाले,—

“म्हणजे! मी कोण हे आपण जाणता तर,” पिकलेल्या
केसाच्या उतारुने जरा शान्तपणाने विचारले.

“छे इतक कुठल आलेय माझं भाग्य !

“असे निराश होऊं नका! आपला भाग्योदय जास्त दूर
नाही माझ नाव भाऊसाहेब सुमत बर का! संसारात दुर्दैवी
घटना घडून प्रत्यक्ष बायकोचा मी खून केला, सनजलं ” त्याने
जलद आळीपाळीने सर्वाकडे पाहिलें. आम्ही काहीच न
सुचल्यामुळे मुख्यस्तभासारखे ग प बसून राहिलो. “असो,
झालं ते झालं माफ करा ह! आता आरल्याला आणव्ही त्रास
देत नाही.”

“छे हो ! त्रास कसचा त्यात, तसल काही मनातसुद्धा
आणू नका ह ! ” वकीलसाहेब बोलत होतें, पण ते काय बोलत
होते हे त्याच त्यांना तरी कळत होत की नाही शकाच आहे !
भाऊसाहेबांनी तिकडे लक्षच दिल नाही व तो विचारा आपल्या
जागेवर जाऊन बसला. वकीलसाहेबांच्या आणि त्या बाईच्या
कानगोष्टी सुरू झाल्या.

— ३ —

भाऊसाहेब सुमंताच्या समोरच मी बसलों होतो, पण यावेळी त्याचेशी काय बोलावं हे मात्र सुचेंना. अंधार तर पडत चाललाच होता. मी डांळे मिटले आणि निद्रादेवीची प्रार्थना सुरू केली. पुढेच स्टेशन येईपर्यंत असाच वेळ गेला, आणि मग मात्र तो वकील आणि ती बाई दुसऱ्या डब्यात बसण्याकरता निघून गेली. दोघानीही तसा बेतच केलेला दिसला. मुनीमानं जरा हातपाय मोकळे सोडून डुलक्या घेण्यास सुरवात केली भाऊसाहेब सुमत मात्र सारख्या सिगारेट ओढत होते व स्वतः तयार करून थर्मासमध्ये भरून ठेवलेला चहा ढोसत होते. मी जरा डोळे किलकिले करून पाहतोय तोंच त्यांनी जरा निश्चयाने पण चिडक्या आवाजात विचारले, आता मी कोण आहे. हे कळलं ? “आता माझ्या शेजारी बसणं जरा कमीपणाचं आणि त्रासदायक वाटत असेल नाही ? तसं वाटत असेल तर मीच दुसऱ्या डब्यात जातो ! ”

“ छे: हो ! तसं बिलकूल नाही, अगदी मनातसुद्धा आणूं नका तस काही. ! ”

“ ठीक ! मग थोडा चहा देऊ का तुम्हाला ? बाकी चहा जरा स्टॉगचं आहे वर का ! ” असं म्हणत त्यानं चहा ओतलासुद्धा “ हे लोक बोलतात,—पण जें बोलतात ते मात्र सारं खोटं... .”

“ म्हणजे कशाबद्दल बोलताहात तुम्ही ? ” मी चौकशी केली.

“अर्थात् विषय मधाचाच, त्यांचे ते ‘प्रेम’ आणि प्रेमाचे प्रकार झोप येत नाही वाटतं तुम्हाला ?”

“अगदी बिलकूल नाही. डोळ्याला डोळा कसा तो लागत नाही बघा.”

“मग, आपली इच्छा असेल तर ‘प्रेमामुळच माझ्या हातून तो भयंकर प्रकार कसा घडला’ ते सांगू कां ?”

“अगदी अवश्य ! पण त्यामुळे तुम्हाला काही त्रास होत नसेल, तरच बर का ?”

“छे: हो ! उलट तोंड बंद ठेवून त्रास होतो. आणखी चहा घेता ? तुम्हाला जरा स्ट्रॉंग वाटत असेल नाही ?”

खरोखरीच चहा जरा स्ट्रॉंगच होता. चहा कसला काढाच म्हणाना ! तरीपण संबंध एक कप मी घेतला, याच वेळीं तिकीट-कलेक्टर डब्यातून दुसऱ्या डब्यात गेला. भाऊसाहेब सुमंतांनी त्याचेकडे जरा तिरस्काराने पाहिलं आणि तो गेल्यावर बोलायला सुरवात केली.

“बर ! मग, मी माझी हकीगत सागतो; पण खरोखरीच तुमची ऐकण्याची इच्छा आहे ना ?”

त्याची हकीकत ऐकण्याची माझी उत्कंठा मी त्यांना पटवून दिली. एक क्षणभरच ते स्तब्ध बसले, आणि त्यांनी सुरवात केली—

“माझं लग्न होण्यापूर्वी आपल्या समाजातील इतर लोकांप्रमाणेच मी वागत होतो. मी जमिनदार आहे—महाविद्यालयाचा पदवीधर आहे—आणि सरकार ही पदवीही एके काळीं धारण

केली आहे. लग्नापूर्वी सर्वाप्रमाणेच म्हणजे नीतीने नव्हे—मी राहत होतो. आणि माझ्या दर्जाच्या इतर मंडळीप्रमाणेच मला माझे आयुष्यक्रमात कर्तव्य-पालन होत आहे असं वाटत होतं. माझ एकदर वागणं मला नमुनेदार वाटत होतं आणि मी स्वतःला पूर्ण नीतिमान् समजत होतो—कोणत्याही कुलीन स्त्रीकडे मी पापी नजरेने पाहिले नाही. शिवाय श्रीमत्स गाष्टीचा मला जरा तिटकारा, त्यामुळे माझ्याच दर्जाच्या व वयाच्या पुष्कळ मंडळीप्रमाणे सुख हेच माझे ध्येय नव्हते. तसं वेडंवाकडं पाऊल पडलं असेल, पण ते निव्वळ शरीरस्वास्थापरतंच बरं का! आपलं प्रेम दाखवून जाळ्यात पकडणाऱ्या बायाना मी टाळीतच असे या खेरीज म्हणाल, तर मलाही आकर्षण वाटली नाहीत असं नाही; पण ती मी वाटू दिली नाहीत आणि यालाच मी नीतिमान् वागणूक समजत होतो. इतकंच नव्हे, तर याबद्दल मला अभिमान वाटत होता.”

इथं तो जरा थांबला, आणि त्याने एक विविक्षित आवाज नाकातून काढला. मला वाटतं त्याला नवीन विचार सुचला की असा आवाज करण्याची त्याला संवयच होती.

“हाच माझ्या स्वभावात दोष होता,” त्याने सुरवात केली. “स्त्रीपुरुष संबंधात शारीरिक संबंधालाच महत्त्व आहे असं नाही—संबंधातच पाप आहे असं नाही—तर ज्या वेळी दोन तरुण जीव असे बांधले जातात, त्यावेळी निव्वळ शारीरिक पापच त्यांना त्रास देत असेल असं आपण समजतो. पण खरं म्हणजे सहवासाची परतफेड फक्त प्रेमानेच होऊ शकते. पण अशा परतफेडीच्या कर्तव्यात मी गुंतून राहत नव्हतो

आणि यालाच मी गुण समजत होतो आणि एके ठिकाणी पैसे न देता परत आल्यामुळे मला किती त्रास झाला हेही मला आता आठवत आहे. त्या विचारांचं कदाचित् माझ्यावर प्रेमही बसल असेल. आणि तिला पैसे दिल्या शिवाय मला नेहमीची मनःशान्तीही मिळाली नाही आणि पैसे देऊन सर्व प्रकारच्या कर्तव्यबधनातून मी सर्वस्वी सुटलो हेही पण मी तिला पटवले !”

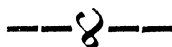
“माझे म्हणण पटत आहे अस तुम्ही उगाच दाखवू नका !” मध्येच त्याने आवाज चढवला. “अशा पुष्कळ युक्त्या मी पाहिल्या आहेत. व जसा वागलो तेच बरोबर असं पुष्कळांचे मत आहे. आणि तसच तुमचंही असणार, अर्थात् तुम्ही अगदी अपवाद नसाल तर ? सगळीकडे सारखंच आहे माफ करा ह पण खरं म्हणजे हे फार भयंकर आहे.”

“काय भयंकर आहे ?” मी विचारले.

(“आपली बायकाची वागणूक आणि त्याच्याबद्दल खोश्या आशेत निर्माण झालेले गैरसमजाचं जजाळ.) मी शातपणाने वागू शकत नाहीं. असं नाही तर मघाशी ‘दुर्धर प्रसंग’ म्हणून त्यांनी उल्लेख केला व तसा प्रसंग माझेवर आला म्हणून त्या दिवशी मींझे डोळे खाडकन उघडले. आता प्रत्येक गोष्टीचं निराळंच चित्रं मला दिसत आहे. अगदी अंतरंग उघडी दिसतात उघडी नागडी दिसतात. ”

त्याने सिगारेट पेटविली. आणि गुडघ्यावर कोपर ठेऊन बोलण्यास सुरुवात केली. अंधारांत त्याचा चेहरा मला दिसत

नव्हता. आगगाडीच्या खडखडातून त्याचा अधिकारयुक्त व वेचक आवाज मात्र ऐकू येत होता.

“ या संकटाचं मूळ कशात हे सुद्धां मी पुष्कळ शारीरिक —मानसिक यातना भोगल्यावर माझ्या लक्षात आले. यातना बदल काहीच वाटत नाही. कारण त्यामुळेच माझे डोळे उघडले, कसं असायला पाहिजे आणि वस्तुस्थिति काय भयंकर आहे याची मला पूर्ण कल्पना आली.

“ आता त्या दुर्धर प्रसंगा ” च मूळ कुठं आहे आणि सुरुवात केव्हा आणि कशी काय झाली हेच मी सांगतो. अधःपाताच्या खोल गर्तेत माझ पहिलं पाऊल पडलं त्या वेळी माझं वय पूर्ण सोळा वर्षांचं सुद्धा नसेल. त्यावेळी मी विद्यार्थी होतो आणि मोठा भाऊ कॉलेजात होता. माझी यापूर्वी कोणत्याही स्त्रीशी ओळख नव्हती पण आमच्या समाजातील इतर दुदैवी मुलांप्रमाणे मी निष्पाप अगर निर्दोष होतो असं मात्र नव्हें. दोन वर्षांपूर्वीच माझ्या सोबत्यांनी माझ अन्तःकरण बिघडवून टाकलं होतं. नुसता स्त्रीचा विचार विवक्षित नव्हें—कोणत्याही स्त्रीचा विचार माझ्या अन्तःकरणात खळबळ उडविण्यास पुरेसा होता.

“ मी एकटा असताना माझे विचार पवित्र नसत, इतर नव्याण्व टक्के मुलांप्रमाणेच मला त्रास होत असे. मला भीति वाटत असे—दुःख होई. मी परमेश्वराची प्रार्थना करी—शेवटी अधःपात हा झालाच !माझा मानसिक अधःपात झालाच होता.

माझ्या एकट्याचा नाश होत होता पण, दुसऱ्या कोणत्याही व्यक्तीला मात्र या अधःपातात मी अजुनी गोवलं नव्हतं.

“ याच सुमारास एके दिवशी माझ्या भावाच्या एका मित्राने—तोहि एक विद्यार्थीच होता—आनंदी तरुण होता ! समाजात आपण ज्याला सज्जन म्हणतो (नालायक समाज-कंटक) त्यानेच आम्हाला दारू प्यायला आणि जुगार खेळायला शिकवलं. यानेच एका रात्री दारूच्या निशेत तिथं जाण्याचा आग्रह धरला. तोपर्यंत माझा भाऊ निष्पाप होता आणि त्याच रात्री त्याचा अधःपात झाला. आणि मी—नुकताच मिसरूड फुटलेला, सोळा वर्षांचा पोर—माझंही पाउल त्याच दिवशी वाकड पडलं ! काय केलं हेसुद्धा मला कळल नाही !

“ मी करतोय हे चूक आहे असं कोणीही वडीलधाऱ्या माणसानी मला सांगितलं नाही—आणि आश्चर्य म्हणजे हल्लीच्या तरुणपिढीला ही चूक आहे असं अजुनी कोणी सांगत नाही आता, यावद्दलची संतवचनं शालेतील अगर कॉलेजातील मुलांच्या पुस्तकात दिसतील आणि ती ते तोडपा-ठही करत असतील; पण याची गरज आहे असं थोडंच आहे ! निदान ‘ द.कृ. पंच मुचि ऋच् वचविच ’ पाठ केल्याशिवाय संस्कृतात पास होणार नाही असं याचं थोडंच आहे ! निदान ज्याच्या बोलण्याला—मताला मी मान देत होतो, अशा कोणाही वडीलधाऱ्या माणसानी मी चूक करतोय हे सांगितलं नाही, उलट मला आदर असणाऱ्या लोकानी मी करतोय तेच बरोबर, हेच सुनावलं ! उलट मला असं सांगण्यात आलं की, यापुढे मला शारीरिक सुख आणि मनःशांती मिळेल, हे मी ऐकलंही

होतं आणि वाचलंही होतं. मला माझ्या वडील मडळीनां मी चूक करताय हे कधीच सांगितलं नाही. ज्या मडळीची मला माहिती होती, त्यांना स्वतःची वागणूक पुरुषार्थाची वाटे. एकदरीत काय, झाला तर चांगलाच परिणाम होईल, हे मला स्पष्ट दिसत होतं ! काही भलत्यामल्या रोगाची, परिणामाची वगैरे भात कशी वाटली नाही म्हणता ? अहो ! आमच्या दूर दर्शां मात्रापर सरकारनं त्याची व्यवस्था आधीच करून ठेवली आहे ना ! लह पगाराचे डॉक्टर नेमलेत ना या गोष्टीकरता ! अगदी जस पाहिजे तम चाललय ववा सगळ ! शरीर—प्रकृतीला काय हितकर आहे हे डॉक्टरनी ठरवायचं आणि त्यांनाच वागणूकीची पद्धत आखून टाकायची ! याबाबत डॉक्टरच्या सल्ल्यावरहुकूम चालणाऱ्या पुष्कळ लेकरवाळ्या स्त्रिया माझ्या प्रत्यक्ष ओळखीच्या आहेत याला शास्त्रीय शोध जबाबदार आहे समजलात ? ”

“ शास्त्रांनी काय घोडं मारलय ? ” मी विचारलं,

“ डॉक्टर म्हणजे तरी काय ? ” त्याने उत्तर दिलं. शास्त्रीय विषयांमुरते धर्ममार्तंडच की नाही ? आरोग्याला आवश्यक गोष्टींची जर्नी करून तरुणाची नीतिमत्ता कोण बिघडवतो ? आणि नंतर, स्वयंमन्यतेचा आव आणून परिणाम निस्तरायचा कोण प्रयत्न करतो ? ”

“ पण त्यांनी तक्रारी अगर दुखणी बरी का करूं नयेत ! ” मी विचारलं

“ कारण, रोग निवारणाकरता जे प्रयत्न चाललेत त्यांच्या एक शतांश प्रयत्न रोगाचं मूळ शोधून काढून ते नाहीसं

करण्याचा प्रयत्न केला, तर आतांपर्यंत तक्रारच शिल्लक राहिली नसती. पण छे ! संकट टाळण्याकरतां हे प्रयत्न नसून स्वैराचाराचा दुष्परिणाम होणार नाही अशी हमी देण्याकरता— स्वैराचाराला उत्तेजन देण्याकरता हें सर्व चाललं आहे ! पण, माझा मुख्य मुद्दा हा नाही. माझी मुख्य तक्रार परिस्थितीविरुद्ध आहे. ज्या परिस्थितीत माझा अधःपात झाला, त्याच परिस्थितीनं आपल्या समाजातील समान दर्जाच्या शेंकडा नव्याणव लोकाचे बळी घेतले आहेत आणि याचीच झळ इतर समाजास शेतकऱ्यासुद्धा लागलेली आहे. माझा अधःपात झाला, पण त्यात नैसर्गिक 'प्रेम' होतं अशी सबबसुद्धा सागता येणार नाही. छे ! प्रेमांमुळे माझा अधःपात झाला नाही, तर ज्या लोकात मी रहात होतो, त्यातील काहीना ही बाब अगदी कायदेशीर आणि वाजवी अशी वाटली, तर काहीना नैसर्गिक व त्यांमुळे लक्ष देण्यासारखीसुद्धा वाटली नाही. त्यांच्यामते तरुण माणसास अशी निष्पाप करमणूक पाहिजेच ! मला स्वतःला माझा अधःपात झाला आहे अशी शंकासुद्धा आली नाही; नि मला स्वतःला ती थोडी सुखाची व काही अंशी गरजेची बाब वाटू लागली. कारण, लोकानी माझी तशी समज करून दिली, नाहीतरी मी दारू पित होतो—सिगरेट ओढत होतोच की ! तरीपण, या प्रथमच्याच अधःपाताच्या वेळीं माझ्या मनाला थोडा चमत्कारिक केवीलवाणेंपणा आला हें खरंच ! अधःपाताच्या क्षणाबरोबरच दुःखाची दाट छटा माझ्यावर पसरली आणि कोठेंतरी बसून खूप रडावं असं वाटू

लागलं ! कधीही भरून न येणारी माझी ब्रम्हचर्याची हानी. स्वतःचे दुःकृत्या बाबडल खरोखरी मी रडलो असतो !

“ यापुढे स्त्रियांकडे पहातांना मुलासारखी निष्पाप आणि पवित्र अशी मोहक व नैसर्गिक माझी नजर कशी राहणार, सिगारेट ओढून घशाचं धुरकांडं केलेला—दारू पिऊन पिऊन घशाचं गटार बनविलेला—अगर अफूच्या गोळ्या चढवून डोळ्याच्या खाचा झालेला माणूस यांच्यांत नेहमीची माणुसकी कोठून राहणार ! या लोकात आणि माझ्यासारख्या अधःपात झालेल्या माणसांत फरक नाही. आम्ही म्हणजे डागळलेली कुजण्याच्या मार्गास लागलेली माणसं ! दारूबाज अगर अफिणी तुम्ही चेहऱ्यावरून, चालण्यावरून. वागण्याच्या पद्धतीवरून ओळखू शकतो, तेच माझ्यासारख्या माणसाच्या बाबतींतही खरं आहे ! स्वतःवर ताबा ठेवण्यात त्याला यश मिळेल स्वतःच्या दुःकृत्याची जाहिरात करणाऱ्या हालचाली अगर चेहऱ्यावरील विकार तो छपवू शकेल; थोडक्यात म्हणजे त्याच्या अन्तःकरणांत स्वतःपुरतं त्याच्या नेहमीच्या लहरीविषयी स्वच्छ बळही उडेल, पण त्याला उभ्या जन्मांत कोणत्याही स्त्रिर्श नैसर्गिक, निर्मल व सात्त्विक असं भगिनी प्रेमाचं नातं जोडत येणार नाही व तो सात्त्विक आनंद उपभोगतां येणार नाही !

“ आणि असा मी एक सुखलोलूप आणि विषयलंपट मनुष्य बनलों आणि तसाच राहिलों. यांतच माझ्या नाशाचं बाज पेरलं गेलं ! ”

“यानंतर मात्र मी कदंमात जास्त जास्तच ~~सोवत~~ जाऊं लागलों. आणि अजूनी माझ्या मनांत येतें कीं, “मी काय केलं”—उलट माझ्या इतर सोबत्याच्या मानानं मी पवित्रच होतो. उलट माझी ‘सोज्वळ’ वागणुक ही त्यांच्या नेहमीच्याच चेष्टेची बाब होती. ही झाली आमची हकीगत; पण जर तुम्हाला मी पुण्यामुंबईच्या सुधारक फैशनेबल तरुणांची गोष्ट बोललों तर तुमचा आच वासेल ! आणि हीच तरुण माणसं मी-तुम्हा त्यापैकीच. ऐन उमेदीतलं अविनाशी धाडसी वीर-हरएक तऱ्हेच्या दुःकृत्यानी बुजबुजलेलं अन्तःकरणं घेऊन मोठ-मोठ्या सामाजिक समारंभात भाग घेताहेत. यावेळी परीट-घडीचे कपडे, गुळगुळीत दाढी, अत्तराचा वास, दोषरहीत आधुनिक पद्धतीचे कपडे घालून तुमच्यांत मिसळत आहेत, आणि हे “पवित्र्याचे पुतळे !” मौज आहे नाही ?

“जरा विचार करा, काय असायला पाहिजे आणि काय चाललंय ! आताच सांगितलेल्या वर्णनाच्या एकाद्या तरुणाचा माझ्या मुलीशीं अगर बहिणीशीं गांठ पडण्याचा प्रसंग आला आणि जर मला त्याच्या आयुष्याची माहिती असेल तर मी त्याला बाजूला नेऊन सांगितलं पाहिजे कीं, बाबारे ! तुझ्या आयुष्याची गुंतागुंत मी जाणतो. तुझ्या रात्रीं कुठं आणि कशा जातात हें मला माहित आहे; ही जागा तुला योग्य नाही; कारण इथं निर्दोष व निष्पाप मुली आहेत. बाहेर, बाहेर पळ

कसा बघूं!’ असं खरोखरी घडायला पाहिजे! पण, असा मनुष्य सरळ आपल्या मुलीबाळीत मिसळतोय आणि त्याच्या श्रीमंतकिडे आणि त्याच्या समाजातील वजनदार स्नेह्याकडे पाहून आपण त्यात उलट आनंदच मानतो आहोंत! या तिरस्कारणीय गोष्टी, ही उद्वेगजनक असत्यं. यांचा कायमचा निकाल लावून याचं खरं नागडं-उघडं स्वरूप दिसण्याकरता किती दिवस जाणार आहेत हेच कळत नाही! दुर्दैवाची तर कमाल आहे!”

त्याने पुन्हां त्याचा तो विविक्षित आवाज नाकांतून काढला आणि पुन्हा चहा ढोसण्यास सुरवात केली. खरोखरी चहा फारच स्ट्रॉंग होता व जरा फिका करावा म्हटलं तर हाताशीं दूधही नहवतं. मी दोनच कप चहा घेतला, पण मला बरीच तरतरी वाटत होती. स्ट्रॉंग चहाचा त्याचेवर पण परिणाम दिसत होता. तो जसा जसा जास्त चहा पित असे, तसा तसा जास्त उत्तेजित दिसत असे त्याच्या आवाजाचा नाद व परिणामकता वाढतच गेली. तो सारखी आपल्या जागेवर चुळबुळ करी-डोक्याला टोपी घाली—काढी. रात्रीच्या अंधारात त्याचा चेहरा भलताच बदलला आहे असं वाटू लागलं !

“यःप्रमाणे मी आयुष्याची तीस वर्षे काढली, पण मनात एक विचार की, आपण लग्न करावं, कोठेतरी स्थायिक होऊन राहावं-सोज्वल व नमुनेदार कौटुंबिक आयुष्य घालवावं, हा हेतु मनात धरून मला साजेशी मुलगी मी काळजीपूर्वक शोधित होतो. पवित्र आणि सोज्वळ वर्तनानं माझी बायको होऊ शकेल

अशा मुलीकरता मी बारीक नजरेने विचार केला. मी जितक्या मुली पाहिल्या—तितक्या नाकारल्या, कारण माझ्या अपेक्षेच्या मानानं त्यांचे पावित्र्य-कौमार्य कसाला उतरणार नव्हते. आणि शेवटी मला योग्य अशी एक बधू मी शोधून काढली.

“स्मृतिपूर” नगरच्या एका काळच्या श्रीमंत इनामदाराच्या दोन मुलींपैकीच ही एक! पण ह्यावेळीं त्यांची गृहस्थिती जरा हलाकीची आणि कष्टाची झाली होती. एक दिवस संध्याकाळी मी आणि हा नौकाविहाराला गेलों असताना, परत यायली रात्र झाली. नौकेंत मी तिच्या अगदी शेजारी बसले होते. चंद्राच्या कोमल किरणानी सारं वातावरण धुऊन काढले होते! तिचं ते बाधेसूद शरीर, कुरळे केस, लांब शेषटा आणि अंगाबरोबर तंग बसलेली जर्सी यांची मी मनात तारीफ करित होतो! मी एकदम निश्चय केला की, मला योग्य ती मुलगी हीच! रात्री पडल्या पडल्या माझ्या डोक्यांत आल की, ह्या मुलीबद्दल जे विचार व ज्या भावना मला वाटताहेत, त्या ह्या मुलीनें आधीच ओळखल्या आसाव्यात! ह्या! माझ्या भावनेत आणि विचारात उच्च आणि पवित्र वातावरण होतं, आणि खरोखरी माझ्या मनात हे विचार येण्याच कारण म्हणजे तिचे कुरळे केस, लांब शेषटा व तंग कपडे जे तिला फारच शोभून दिसत असत, आणि ह्यामुळेच तिच्या निकट-सह-वासाबद्दल उत्कंठा वाढली!

सौंदर्यात सगळेच सद्गुण साठवलेले असतात, हा आपला केवढा विचित्र भ्रम आहे. गाढवासारखे तोंडाला येईल ते

एकाद्या मोहक तरुणीने बरळत सुटायचं—तोंडाचा आ करून माशाशीरेपर्यंत हे आपण ऐकायचं—आणि ह्या बरळण्यालाच आपण बुद्धीमत्ता समजायची ! हेच जर थोड्या संयमानें तिने मूर्खपणाचं वागणं आणि किळसवाणं बोलणं सोडलं- आणि जर ती सौंदर्यवान असेल तर आपण तिला बुद्धीमत्ता आणि नीति-मत्ता याची देवताच मानतो ! तिच्या नीतिमत्तेच्या पूर्णतेची मला खात्री वाटूं लागली व हीच बायको मला योग्य, या विचारानें माझे मन भारून गेलं. दुसऱ्याच दिवशी मी तिला मागणी घातली.

“ विचाराच्या गुंतागुतीचा किती गद्धेगोधळ हा ! (गाढ-वाचा गोधळ—लाथाचा सुकाळ)—हजार उदाहरणं जरी तुम्ही डोळ्यासमोर आणलीं—आणि हे आपल्यातच चालळंय असं नाही—दुर्दैवानं खालच्या वर्गातही हेच संकट आहे—तर अग्नि-नारायणाच्या व समाजाच्या साक्षीन लागलेल्या लन्नाशिवाय गाधर्वपद्धतनि असंख्य विविध उपभोग न घेतलेला एकादाच अपवाद आढळेल ! (माझ्या कानावर असं आलंय—आणि मी स्वतःच्या अनुभवावरूनही हे सांगू शकतो की, पावित्र्य आणि ब्रह्मचर्य ही चेष्टेची गोष्ट नसून निष्ठेची व महत्त्वाची बाब आहे. हे हल्लींचे बरेच तरुण जाणतात व हे त्यांना पटलेहि आहे, परमेश्वराची पांखर असो विचाराव्यावर ! पण माझ्या वेळी लाखात एक उदाहरण नव्हतं असं !) प्रत्येकाला हें आहे व अशी नैसर्गिक वस्तुस्थिति आहे याची पूर्ण जाणीव आहे; पण याच्या उलट परिस्थिति आहे अशी उगीच बतावणी करा-यची आणि तोच समज कायम ठेवायचा !

“ नायकाच्या भावनाचं सूक्ष्म वर्णन केलंलं तुम्हाला प्रत्येक कादंबरीत आढळेल. ज्या ज्या ठिकाणी नायक-नायिका हिंडल्या-फिरल्या त्या त्या ठिकाणच्या रमणीय सरोवराचं-रस्त्याचं-इतकच काय, पण तेथील झाडाझुडुपाच सुद्धा बिनचूक वर्णन आढळेल, पण नायकाचं नायिकेवर प्रेम बसलं असं एकदा पटवल की, या वरिच्या मागाच्या प्रेमलीला मात्र सबंध कादंबरीत कोठेच आढळणार नाहीत. अशी वस्तुस्थितिनिदर्शक एकादी कादंबरी असलीच,—तर ज्याना या गोष्टीचं खरोखरीच ज्ञान पाहिजे, अशा तरुण मुलीच्या हाती हे पुस्तक दिलं जात नाही. शहरातल्या असो अगर खेड्यातल्या असो, माणसाचं आयुष्य दुष्कृत्यात जाते. ती दुष्कृत्य खरोखरीच अस्तित्वातच नाहीत अशी त्या मुलीची खोटीच समजूत करून दिली जाते. सरावानं हा दामिकपणाच अंगवळणी पडतो, आणि मनापासून अस वाटू लागतं की, असं असूनसुद्धा आपण नीतिमानच आहोत व या वागणुकीवली जग नीतिमान आहे! गरीब बिचाऱ्या पोरीचाही याच्यावर अगदी मनापासून विश्वास बसतो. माझ्या दुदैवी बायकोची मुद्दा हीच समजूत होती! दुसऱ्या कोणाकडून कळण्यापेक्षा आपणच आधी जाणीव दिलेली बरी, या दृष्टीने एक दिवस मी तिला माझी डायरी दाखवली. हेतु हा की, माझ्या प्रवायाची ओझरती तरी कल्पना लग्नापूर्वी तिला असावी! त्याच पानावर मी माझी अनैतिक प्रेमकहाणी लिहिली होती. हे वाचताक्षणीच तिला केवढा धक्का बसला—तिची किती निराशा झाली—हे दृश्य

माझ्या आतासुद्धा डोळ्यासमोर आहे. अशा माणसाशी संबध तिथल्या तिथं तोडावेत असं तिला वाटलं, हें माझ्या ध्यानात आलं !

“ आणि तसं करण्य़ास तिला आडकाठी कसली होती? ”—मी विचारलं.

त्यानं त्याचा तो विशिष्ट अंजाज काढला—अगदी स्तब्ध बसल्या नि पुन्हा एकदा चहाचा काढा ढोसला.

“ असो, झालं ते बरं झालं. हो ! तेच बरं झालं ! ”—तो उद्गारला. “ माझ्याबाबतीत झालं तेच बरोबर झालं ! ”

— ६ —

“ पण मुद्दा हा नाही. मला हे सागायचंय की, या सर्वांत जर खरोखरी कुणाची फसवणूक होत असेल, तर ती मुलीची होते. पणुगित्तीचं स्वरं ज्ञान नवऱ्याकडून बायकोला होतं—पुरुषाच्या एकनिष्ठेवर विश्वास असल्याचं खोटं ढोंग ती करत असतानाच स्वतःच्या भावनेच्या व वस्तुस्थितीत नसलेल्या आधारावर वागतात. त्या स्वतःकरता व मुलीकरता पुरुष पकडताना कोणतं आमिष दाखवावं—कोणता गळ वापरावा—याची स्त्रियांना पूर्ण कल्पना असते !

“ आम्हा पुरुषांना फक्त याची माहिती नसतं आणि हे कळून धेण्याची इच्छा नसल्यामुळेच फक्त आपण अज्ञानात असतो. ‘ स्वर्गीय प्रेम ’ अगर ‘ कवी कल्पनेतलं प्रेम ’ हे नैतिक गुणावर अवलंबून नसून, —मोहक कपडे, चेहऱ्याची रंगरंगोटी, केसांची ठेवण, व चोरट्या गाठीभेटी यावर अवलंबून

आहे हे स्त्रियांना पूर्ण माहीत असतं. कसवेगिरी, जुलूम, अगर ज्याच्यावर झडप घालायची आहे त्याच्या समोर व्यभिचार आणि बीन रंगोटीचा चेहरा व विद्रुप कपडे या दोन सकटापैकी कोणतं पत्करता—असं एकाद्या अनुभविक नस्यरेल—स्वतःच्या जाळ्यात पकडण्याकरता उप-लेल्या फटाकडाला विचारा, अगरदी पूर्ण विचारान ती पाहिलं पसंन करील. पुरुषांनी उ... वा... य कितीही मोठ्या गण्या मारल्या तरी त्यांना स्वरोस्वर्गी स्त्रियांची गरज आहे, आणि त्यामुळे ते स्त्रियांच्या कोण-याही दुर्बतनाकडे कानाडोळा करतील, पण त्यांना कसलेतरी बंधले कपडे कधीच स्वप्णार नाहीत. “प्रत्येक लुचोर बाईस याची अनुभवाने जाणीव असते, तर निष्पाप कुमारिकाना अर्जावतेन (नकळत) जाणीव असते, आणि यामुळेच दिनवाल्याचे व उघड्या कालरचे ब्लाऊझ, दिन कासोठ्याची पातळ, आपल्या दृष्टीस पडनात. हेतु इतकाच की, स्वतःच्या उन्नत स्तननागाचं—छातीचं उघड्या दंडाचे शक्य तितकं नागड प्रदर्शन व्हाव ! पुरुषांच्या उघड तत्त्वाच्या गोष्टी निव्वळ घोळण्याकरता आहेत, त्यांचे स्वरं आकर्षण स्त्रियांच्या शारीरिक सहवासात आहे, हे मिश्र-शिक्षण संस्थात शिक्षण घेतलेल्या स्त्रियांना पूर्ण माहीत असत, आणि याची पूर्ण जाणीव ठेवून स्वतःच्या शारीराच शक्य तितकं आकर्षक प्रदर्शन त्या नेहमी करीत असतात.

“अनिष्ट” रूढीमुळं पचनी पडलेली वागणूक,—(अंध झालेली दृष्टि) साफ करून वरच्या वर्गाच्या लोकात काय

चाललय ते पाहू या ! आपल्याला लाजेनं खाली माना घालव्या लागतील. का ? तुम्हाला पटत नाही ? मी तुमच्या पदरात माप टाकतो, मग तर झालं ! ” मला बोलू न देताच त्याने आपलं पुराण चाटू केले, “ तुमचं असं म्हणण आहे की, आपल्या समाजातील कुलीन स्त्रिया आणि वेश्या (पतिता) यांच्या आयुष्याची ध्येय नि आकाशा वेगळ्या आहेत. पण मी सांगतो की तसं नाही आणि मी हे सिद्ध करून देतो.

“ जीवित हेतूमध्ये जर व्यक्तीचा तीव्र मतभेद असेल— मानव जीवितास किती किंमत द्यावी यात जर वाद असेल,— तर हे अतर त्याच्या बाह्य वागणुकीत दिमले पाहिजे हेतूची जशी दोन टोकं, तशीच दक्षिण—उत्तर ध्रुवासारखी त्याची वागणूक झाली पाहिजे. त्याचा बाह्य देखावा त्याच्या विसंगत हेतुप्रमाणेच विसंगत पाहिजे. उच्च समाजातील स्त्रियांच्याकडे आणि समाजानून बहिष्कृत झालेल्या आपल्या दुर्दैवी-पतित भगिनींकडे नजर टाका ! काय आढळेल ? अत्तर, पावडरी, कपडे आणि साबण, यांचे तेच नमुने—तेच बीन बाह्याचे— उघड्या छातीचे पोलके व बीन कासाऱ्याची पातळ—दागदागिन्याची व जडजवाहिराची तीच हाव—तेच गाणं—तेच नाचणं त्याच त्या करमणुकी—पुरुषाना जाळ्यात पकडण्याकरताच याचा उपयोग पहिल्या करतात, तसाच दुसऱ्याही करतात. दोन्हीत काही- काहीसुद्धा फरक नाही ! ”

— ७ —

“ याप्रमाणे बीन बाह्याचे ब्लाऊझ, कुरळे केस, बीन कासाऱ्याची पातळं यामुळे मी तावडीत सापडलो मला पकडणं अगदीच सोप होत, कारण वाग्याच तरू जसं खत घालून

तयार करतात, तसं उल्लू गाढवं निर्माण करणाऱ्या परिस्थितीतच मी वाढलो होतो. आपलं सुग्रास आणि उत्तेजक अन्न, ना काम—ना धंदा—या परिस्थितीचा विचार करा !

“ वस्तुस्थिती ही अर्गी आहे. यात तुम्हाला आश्चर्य वाटो अगर न वाटो ! माझ्यामुद्धा हे फार उशिरा लक्षात आलं, या गोष्टीत कोणो लक्ष द्यायचं नाही आणि मग, मगाच्या त्या बाईप्रमाणे काहीतरी बरळत सुटायचं, याचच मला वाईट वाटत ! ”

“ मागाच्या उन्हाळ्यात काही शेतकरी लोक रेल्वे रम्यावर कामाला लागले होते. शेतात काम करताना त्याचं नेहमीचं अन्न म्हणजे आमटी—भाकर—कादा, आणि येवढ्यावर तो अगदी सशक्त राहातो. यालाच रेल्वे कंपनीत लावला की, आठ तास काम—अन्नात भाजी—पाला, चहा वाढलाच ! आता याच्या उलट आपल्याला मात्र मास पाहिजे, मासे पाहिजे, कोबडी—अडी तर नेहमीचीच ! शिवाय, जोडीला इतर उत्तेजक मसाले व शक्य असल्यास ब्रॅडी,—आता या सर्व अन्नाचा परिणाम काय व्हायचा ?

प्रत्येक बाबीत अतिरेक, अमानुष उत्तेजक सुखोपभोग—याप्रमाणे कृत्रिम जीवनाच्या विलासी अगर बहुरंगी प्रेमात पडण्यात शेवट होतो ! “ याप्रमाणे—इतर सर्वांप्रमाणेच मी ‘ प्रेमात ’ पडलों नि प्रेमी लोकांच्या बाह्य उपागोपैकी कोणतीच कमतरता माझ्यात नव्हती. ब्रह्मानंद—भावनाची व्याकुळता—काव्य ही प्रेमी माण-

साची लक्षणं आमच्यातही होती, पण 'सुखचमेशयनंचमे' च्या माझ्या आयुष्याला प्रेमात गुंडाळायला स्वरोस्वरी तिच्या आईन ठेवलेले पिजरे आणि शिष्याने कपडे बेतण्यात दाखवलेली कर्तव्यगारीच उपयोगी पडली! शिष्याने आपली अकल पाजळली नमती, चादण्या रात्री फिरण्याचं मी टाळलं असतं किवा तीच जर साध्या कपड्यात घरी राहिली असती तर—अगर मला तरी वाकड्या वाटाची सवय नमती तर—मी प्रेमात पडलो नसतो! पुढे काय, व्हायचं ते झालं नसतं! "

'माझ्या मनःस्थितीच्या जोडीला, तिचे कपडे, चादण्या रात्राच्या सफरी वगैरे मिळून शेवटी यश हे आलेच. मागे असेच प्रसंग आले, पण निभावलो! पण यावेळी फसलो आणि शेवटी पिजऱ्यात सापडलो.

"लग्नाला मी पिजऱ्याची उपमा थट्टेनं दिली अस तुम्ही समजू नका. या लग्नाच्या प्रकारात नैसर्गिक काय ठेवलंय? मुलर्मा मोठी झाली, लग्न झाल पाहिजे. लग्नाला उत्सुक तरुण असले आणि त्यांना बिचकावण्यासारखी हिंडबेसारखी मुलगी नसेल, तर यात अवघड काहीच नाही असं तुम्हाला वाटेल. पूर्वी लग्नाचं सोप होतं. तेव्हा मुलगी वयात येण्यापूर्वीच आईबाप लग्न ठरवून टाकीत. अजूनी चीन, रशिया अगर आपणाकडे हिंदूमुसलमानात हीच पद्धत चालू आहे. थोडक्यात पृथ्वीवरच्या मानवजातीपैकी शेकडा नव्याण्णव लोकात हीच चाल आहे! आता हे एक टक्का बहुतेक कमीच असतील.

मानवजातीर्तल धूर्त जीव उरले, त्यानी ठरवलं की, ही लग्नाची चाल योग्य नाही आणि यांनी 'नवीन पद्धतीचा शोध लावला ! आता या नवीन पद्धतीत तरी विशेष काय आहे हो ! तरुण लोकानी बाजारात जातो तसं जायचं आणि आशेने वाट पहात विचार करीत बसलेल्या मुलींपैकी एक निवडायची ! त्यांना बोलता येत नाही, पण चेहेऱ्यावर काय दिसतं ! हेच ना की, " माझी निवड करा ! मला पत्करा ! " " तिला नको, मलाच ! " " माझ्या उघड्या दडाकडे तरी पहा, " चेहेऱ्यावर जरी दिसलं नाही तरी अर्थ हाच ! आणि आपण इकडून तिकडे न्याहाळत हिडत असतो, अन्तःकरणाचा समाधान वाटते, पण मनात काय चाललेलं असते. हेच ना की, माझी खात्री आहे. मला कोणी पत्करणार नाही अशारितीने आपल्याकरता काय सुंदर व्यवस्था केली आहे असा विचार करीत आपण हिडतो आहोत. तोच आपल्यातला कोणता तरी जीव ' प्रेमात ' पडतो—पिजऱ्यात सापडतो !

“ म्हणजे, मग कसं असावं म्हणता ? ” मी विचारलं, “ मुलींनी येऊन मुलाना मागणी घालणं तर तुम्हाला आवडणार नाही ! ”

“ खरोखरीच कसं असावं हे मलाही सांगता येत नाही; तरीपण बरोबरी पाहिजे तर मग खरोखरीची बरोबरी तरी असू दे ! ”

“ धंदेवाईक भटाकरवी लग्न जमवणं कमीपणाचं वाटत असेल, तर ' नवीन पद्धत ' हजार पटीन जास्त कमीपणाची आहे;

पूर्वीच्या पद्धतीत दोघानाही सारखेच हक्क आणि धोके होते, पण आता मात्र स्त्रियांना बाजारांतलं गुलाम तरी केलंय किंवा माणसं पकडण्याचा गळ तरी बनवलंय खास !

“ एकाद्या बाईला अगर मुलीला स्वतःकरता नवरा पकडण्याकरतां ही खटपट आहे, असं खरं सांगा बापरे ! शेवटीं आकाश पातळ एक करतील. केवढा अपमान ! आणि त्यांच्यापैकी प्रत्येजण हेंच करीत आहे. इतकेच नव्हे, तर याशिवाय त्यांना दुसरा उद्योग नाही. आणि गरीब, तरुण, निष्पाप मुलींना याच व्यवसायांत पाहिलं की काळीज फाटतं ! हे जरी वाईट असलं तरी हेच उघडपणाने केलं असतं तर इतकं वाईट वाटलं नसतं, पण हे सारं फसवेगिरीनं प्रतिष्ठितपणाच्या बुरग्याखाली चालवलेलं आहे.

“ ‘ वा ? ‘ Origin of Species ’ ‘ किती सुंदर ग्रंथ ’ ! एकादीची आई उच्चारिल. ‘ इंदूला किनाई चित्र-कलेचा भारीच नाद ’ ‘ काय, तुम्ही सिनेमाला जाणार ? ’ ‘ भारीच चांगला म्हणतात ! ’ ‘ नवी मोटार घेतलीत, ’ ‘ सिनेमा ’ ‘ जलसा ’ ‘ किती मौज ’ ‘ इन्दूला गाण्याचा फारच शोक ! ’ ‘ बाई ! तुम्हांला आहे ना याचा नाद ! ” ‘ बोटिंग पार्टी ’ ‘ वा ! किती चांगली सफर ”

या सर्व उच्चारांच्या मागे अर्थ आणि विचार मात्र एकच— आणि हाच ! सरळ वाक्यांत घातलं तर ‘ मला निवडा. मेहरबानी करून मला पत्करा, ’ ‘ इन्दूला पत्करा ’, ‘ मला पत्करा ! ’ नीच ! ढोंगी ! ”

— ९ —

त्याने उरलेला चहा संपवला आणि कपबशा गोळा करायला सुरवात केली.

“ बायकांच्या वर्चस्वाचं हे मूळ आहे आणि त्यामुळे सर्व जगाला दुःख भोगावी लागत आहेत, ” त्याने सुरवात केली.

यात बायकांचे वर्चस्व कसलं ! ” मी विचारलं, “ उलट पुरुषांनाच हक्क, अधिकार, सवतेसुभे आहेत ! ”

“ होय हो ! मी तरी तेच म्हणतोय ! ” मध्येच त्याने उत्तर दिलं, “ एका दृष्टीनं स्त्रियांना जरी अगदी अपमानाच्या खालच्या पायरीवर आणलं तरी आज त्याच सर्वशक्तिमान् का आहेत याचं उत्तर यातच आहे. याबाबत कंपनी सरकारची आणि स्त्रियांची स्थिती अगदी सारखी आहे. एका बाबीतील जुलुमाची भरपाई दुसऱ्या बाबीत अधिकारानी व स्वतःचं वजन वाढवून सरकारनं भरून काढलं, त्याचप्रमाणं स्त्रियांचं आहे ! “ आम्ही नुसते व्यापारी काय ? ठीक आहे व्यापारार्थाचं तुमच्यावर वर्चस्व मिळवू ! ” तसंच बायकांचं, आम्ही सुखोपभोगाची साधनं, काय ? ठीक आहे ! तुम्हाला आम्ही गुलाम बनवू ! ”

निवडणुकींत मत नसणं, कौन्सिलात जागा नसणं, अगर राज्यकारभारात भाग नसणं, यात खरोखरी त्याचं काही जात नाही; पण स्त्री-पुरुष भेदावर अवलंबून असलेल्या सामाजिक कृत्यात जो कमीपणा तिच्या पदरी येतो, त्यात मात्र त्याचं नुकसान आहे यामुळे त्यांना नवरा निवडता येत नाही, तर नवऱ्याने निवडेपर्यंत वाट पहावी लागते !

‘ हे हक्क बायकाना दिले गेले तर भयंकर होईल, असं का तुम्हास वाटते ? ठीक, आहे ? मग, पुरुषाचेही हक्क नष्ट करा. पुरुषाच्या या सवत्यासुभ्यामुळे स्त्रियांचे जें नुकसान होत असेल, त्याचा वचपा काढण्याकरता त्या पुरुषाच्या अन्तःकरणाचाच कबजा धेऊन त्यांना गुलाम बनवतात—त्याची सारासार विचार करण्याची शक्तीच नष्ट करतात व मग त्याला हाताला हात लावून “मम” म्हणण्या पलीकडे—असलेल्या अधिकाराचा विचारपूर्वक उपयोग करण्याची शक्तीच राहात नाही. म्हणजे वस्तुस्थिति अशी की, निवड करण्याचा हक्क तिच्याकडे—राहतो आणि एकदा का मान्याच्या जागा तिच्या हाती आल्या की, पुरुषावर तिचा भयंकर जुलमी अभ्मल सुरू होतो ! ”

“पण हे स्त्रियांचे सामर्थ्य कशात दिसतंय ? ” मी विचारले.

“ प्रत्येक गोष्टीत आणि प्रत्येक ठिकाणी ” त्याने उत्तर दिले. “ शहरातून फिरताना काचेच्या तावदानातील मांडलेल्या निरनिराळ्या वस्तूंच्या प्रदर्शनाकडे लक्ष टाका ! किती अगणित संपत्ति आणि मानवीश्रम या जिनसा तयार करण्यात स्वर्ची पडले असतील याची तुम्हाला कल्पनाही येणार नाही ! जरा बारकाईने पाहाल, तर शेकडा नव्याणव दुकानांतून पुरुषाच्या उपयोगाची एकही जिनस आढळणार नाही. सुखोपभोगाच्या वस्तूंची गरज, उगम, व्यापार व अस्तित्व स्त्रियामुळे आहे व स्त्रियांकरता आहे. उगीच, देशातल्या कारखान्याकडे नजर टाका, त्यांतील बहुतेक कारखाने निरुप-

योगी दागदागिने, सौंदर्याचीं साधनं, फर्निचर, खेळ इ० तयार करण्यांत—फक्त बायकांनाच उपयोगी पडणाऱ्या जिनसा तयार करण्यांत—गुंतलेले आढळतील ! स्त्रियांच्या विचित्र लहरीच्या समाधानाकरतां लाखो लोक—त्यांच्या पिढ्यांन पिढ्या आज कारखान्यांत कुजत आहेत—त्यांतच नष्ट होत आहेत नव्याणव टक्के मानव जातीला आज स्त्रियांनी एकाद्या सम्राज्ञी प्रमाणें—सक्तमजुरीच्या तुरुंगवासाची शिक्षा दिलेली आहे.

स्त्रियांना खालची पायरी दिलीत. त्यांना समान हक्क दिलें नाहीत. याबद्दलच्या सूडाचं भूत आज यारुपाने पुरुषांच्या मानगुटीवर बसलं आहे. याप्रमाणें कलाकौशल्यपूर्वक निर्माण केलेल्या मयसभेचा, चुक्यांचा आपल्या इंद्रियावर परिणाम होऊन आपण सर्व त्यांनीं पसरलेल्या जाळ्यांत सापडतो. अनैसर्गीक जीवनक्रमाच्या मूळाचं हें कारण आहे. आपण स्त्रीयाना सुखाचं साधन समजतो, त्यांनीही हें उपभोगाचं साधन इतकं भयंकर केलं आहे की, पुरुषाला शान्त अंतःकरणानं त्याच्या आसपाससुद्धां फिरता येत नाहीं. एकाद्या स्त्रीच्या जवळपास जातांक्षणच तिच्या मंत्राचा प्रभाव त्याच्यावर होऊन त्याची विवेकाची सर्व साधनंच लुळी पडतात. पूर्वीसुद्धां सर्व साधनानं नटलेली बाई पाहिली कीं, मला कसंसच वाटत असे. आतां तशी बाई पाहिली की, धक्काच बसतो. कारण त्या अस्तित्वानं सार्वजनिक लोकांना धोका आहे हे मला स्पष्ट दिसतं, आणि असा धोका असणं

कायदेशीर नाही हे पटून या घोब्यापासून रक्षणाकरता पोली-
सांची मदत मागावी, धोका नाहीसा करावा, दृष्टी आड तरी
करवा, अशी इच्छा होते !

“ का तुम्हाला हसू येतंय ! ” माझ्याकडे पहात तो बोलला.
“ पण मी खात्रीने सागतो ही हंस्यावारी नेण्याची गोष्ट नाही !
लवकरच एक अशी वेळ येईल की, लोकांचे डोळे खाडकनू
उघडतील, आणि वर सांगितलेल्या कृत्याप्रमाणे सार्वजनिक
शांततेला आणि सुरक्षिततेला असलेले संकट आपण समाजात
कसे वावरू दिलं—आणि तो समाज टिकला कसा, याबद्दल
आश्चर्य करू लागतील—सार्वजनिक रस्त्यावर अगर इतर
ठिकाणी जाळी पसरलीत अगर पिजरे लावून ठेवणं—आणि पुरुषाना
भुलवेल असा शृंगारिक पोषाखात स्त्रियांना वापरू दणं—हे
सारखंच नाही का ? स्त्रियांच्या ज्या शृंगारसाजाकडे आपला समाज
कानाडोळा करीत आहे आणि ज्या शृंगाराचा उद्देश पुरुषाचे
मनोविकार उद्दिपीत करणं एवढाच उघड उघड आहे—त्यामधे
समाजाला धोका नाही असे म्हणण्याचे ढोंग क्षणभर तरी
करतील काय ? जिविताला धोका देणाऱ्या खेळाला मात्र
कायद्यानं बंदी आहे, मग देहभान हरपणारे मोहक कपडे
वापरण्यास स्त्रियांना कां बंदी नाही ? एकाचा जीव घेणारा
पाहिला खेळ पुरवला, पण लाखाचे जीव घेणारा हा नटवा
पोषाख नको !

— १० —

“ याचप्रमाणे मीसुद्धां जाळ्यांत सापडलों. म्हणजेच काय
म्हणतात ते—‘ प्रेमांत पडलों. ’ याप्रमाणे आमचं एकमेकांच

त जमलं असताना मी तिलाच सर्व गुणांची पुतळी समजत होतो असं नाही, तर स्वतःलासुद्धा मानवी गुणांचा आदर्शवत् पुतळा मानीत होतो. जगात शेराला सव्वाशेर आहे व हें जरी 'हमीं आपण' चागल्या अर्थानें घेतो तरी जरा बारकाईनें विचार कराल तर तुम्हांला जगात 'चोरावर मोर' ही पण गाढळतील, याच विचारानं माझ्याबद्दल अभिमान वाटे व माधान वाटे !

“ ही एकंदर माझी हकीगत. मी पैशावर नजर देऊन लग्न करूं न्हांवत. हुंड्याची अभिलाषा अगर नातेवाईकांच्या वजनाची शीलेबाजीची आशा माझ्या काही स्नेह्यांच्या लग्नाच्या बाबींत येत्या. पण—पैशाचा मोह माझ्या या नीवड करण्यांत नव्हता. मी श्रीमंत तर ती अगदीं गरीब. हा एक विचार, दुसरं इतर गेकानी लग्नापूर्वीच्या रात्रीच्या वाटा व पत्ते लक्षांत ठेवून व याचा पुरा उपयोग लग्नानंतरही करण्याचे नक्की ठरवून लग्न करूं न्हावत, पण मी मात्र माझ्या बायकोशी एकनिष्ठ राहण्याचा प्रश्न केला होता व याबद्दल मला अतिशय अभिमान वाटत होता. अहो, कित्येक वेळां या गुणामुळे मी स्वतःला 'संत' म्हणूं न्हावत समजत होतो.

“ वाडुनिश्चय आणि प्रत्यक्ष लग्न यामध्ये काही फार दिवस फरक न्हावत, पण त्या दिवसाची आठवण झाली की, लज्जेनें माणसाने खाली घालावीशी वाटते. किती लाजीरवाणी गोष्ट ! ज्या जरज्जूनी आम्ही एकत्र बाधलों गेलों, ते 'प्रेम'—'स्वर्गीय' प्रेमजायचं बरं कां ? पण जर आमचं 'प्रेम' आणि सह-

संवेदना आणि स्वर्गीय, तर आमच्या शब्दातून, वाक्यांतून संभाषणातून हें स्पष्ट दिसायला नको का ? खरोखरी यापैक काहीच दिसलं नाही. उलट आम्ही दोघेच असलों की, बोलणं कठीण होई, कुठ्याचं शेंपूट सरळ करण्याचा प्रयत्न ! मी काही तरी बोलण्याचा प्रयत्न करी—बोले पण पुन्हा आपलं तोंड बद—पुन्हा काय बोलवं म्हणून डोकं खाजवावं ! खरं म्हणजे बोलण्यासारखं काही नव्हतं ! नवीन आयुष्यातील भविष्यकाळचे मनोरे आणि ब्रेत बोलून संपले. आता पुढें काय बोलणार ? जनावरं असतो, तर आपल्या बोलण्याची आपण अपेक्षा तरी करीत नाहीं, पण आम्ही नुसतीच जनावरं नसल्यामुळे बोलणं तर भाग पडायचं आणि बोलण्यासारखं तर काहीच नसायचं ? आता यातच भरीला 'बाबा वाक्यं प्रमाणं' म्हणून लग्ना-पूर्वीच्या केळवणी, सुग्रास जेवणं, नवऱ्या मुलीच्या कपड्या-लढ्याची खरेदी, वराचा पोशाख, माडव, वाजंत्री, भटजी वगैरे वगैरे उद्देगजनक पद्धती लक्षांत घ्या म्हणजे झालं !

आता मगाच्या व्यापाऱ्याच्या म्हणण्याप्रमाणें आपलं लग्न जर पूर्वाप्रमाणें आईबापाच्या पसंतीने व संमतीने होत असेल, तर हुंडा-पाडा, वगूजा वरदक्षणा अगर न्हाणावली आणि गर्भदान त्यांना धार्मिक संस्काराबरोबर तपशिलापेक्षा जास्त कोणी किंमत देणार नाही; पण आपल्या देशात संसारात पडणाऱ्या दहा जोडप्यांपैकीं एकही असं मिळणार नाही की, ज्याचा संतती निर्माण करण्याच्या पलीकडे लग्न—संस्कारावर विश्वास आहे ! शंभरांत एकही असा आढळणार नाही की,

ज्यानें लग्नाच्या अधिच अनेक लग्नाचे उपभोग घेतले नाहीत आणि पन्नासात असा एक मिळणार नाही की संधी मिळाली तर आपलं पौरुषत्व गाजवायला तयार होणार नाही. आपल्या देशात बहुतेक लोक लग्न-विधिचा अर्थ इतकाच समजतात की, त्याला एका स्त्रीचा कवजा घेण्याचा अधिकार प्राप्त होतो !

---- ११ ----

“ याप्रमाणे सर्वांची लग्नं होतात. माझंही लग्न असेच झालं. यानंतर कवी वर्णन करतात—त्या रसभरीत वर्णनासारखा Honey Moon सुरू झाला. नुसत्या नावातसुद्धा किती रसभंग असतो.

“ एक दिवस शहरातून हिडताना ” तो बोलत होता, “ माझ्या नजरेस एक बाईचा पुतळा पडला. त्या बाईला दाढी होती व शेजारी एक पाकघोडा होता. मी आत जाऊन पाहिलं तर बाई म्हणजे ती बाईचे कपडे घातलेला एक माणूस, आणि पाणघोडा म्हणजे एक साधं कुत्रे, पण कातडं पाघरलेलं—डब-क्यात पोहत होत. पाहण्यासारखं खरोखरीच काही नव्हतं. परत येताना त्या प्रदर्शनाचा मालक जणू काय, मला मान देण्याकरता माझें बरोबर आला आणि त्यानें तिथें जमलेल्या लोकाना सांगायला सुरुवात केली. “ बिचारा ! यानाच बिचारा खेळ पाहण्यासारखा आहे की नाही ! चला, गर्दी करा !! माणशीं दोन आणे ? ” खरोखरी खेळात कांहीच नाही हे सांगण्यास मला लाज वाटत होती आणि या वाटण्यावरच—

बोलताना त्याची सर्वे मदार होती. याप्रमाणं (Honey Moon) चा अनुभव घेतलेल्याची स्थिति हीच आहे; पण या गाढवपणाच्या अनुभवाचा उपयोग ते इतरांचा भ्रम निरास करण्यास उपयोग करतील. मीही कदापि करणार नाही; पण मी आता खरं का सागूं नये समजत नाही. उलट याबाबद सत्य सांगण्याची जबाबदारी माझेवर आहे असेच मी समजतो.

“ अगदी वस्तुस्थिति म्हणजे तो काल अत्यंत कंटाळवाणा, दुःखदायक आणि सर्वांत जास्त म्हणजे त्याच त्या गोष्टींमुळे निर्जीव—अगदी कल्पना करता येणार नाही इतका निरस ! ज्यावेळी मी पूर्वी सिगारेट ओढायला शिकत होतो, त्या वेळची आठवण होते. पहिलाच झुरका—आणि मला पोटात ओकारी येईलसे वाटू लागलं ! अजारीपणाचं पूर्व चिन्हच ते ! तोडाला लाळ सुटू लागली, पण मी चटकन गिळून एकंदरीत सिगारेट बरी वाटते आहे असं दाखविण्याच्या प्रयत्नास लागलो. ”

“ हनमूनच्या प्रकाराबद्दल फारच विचित्र बोलताहांत. ” मी सांगितलं, “ स्त्री-पुरुष लग्नानंतर पहिला आनंदाचा बहार लुटण्याकरता एकत्र राहिले तर त्याचें जीवन नीरस होईल, याच तत्त्वावर जर बोलू लागलां तर मानवजात टिकणार कशी ? ”

“ खरं आहे. काय करायचं ! नाहीतर मानवजात नामशेष होईल नाही ? ” नीतीच्या नावाखाली या हरक्तीची जणू तो वाटच पहात होता. उत्तर देण्याकरता छद्मी आवाजांत तो बोलला, “ श्रीमंताना आणखी श्रीमंत व्हायचं असेल तर

जन्मापासून ब्रह्मचर्य पाळायला शिकवा, तुम्हांला कोणी दोष देणार नाही, पण नीतिमत्तेच्या नावाखाली संतती न होणं किती आवश्य आहे, असं नुसतं ध्वनीत करा, बापरे !! केवढी बोबाबोव उडेल !

“ माफ करा हं ! त्या दिव्याचा मला त्रास होतोय ! दिव्या-कडे पहात तो बोलला, ” जरा त्यावर झाकण टाकू का ? ” माझी काहीच हरकत नाही असं कळताच नेहमीच्या झटक्यात तो उठला व बाकावर चढून त्यानं त्यावर लोकरी झापड बसवली.

“ असं जरी असलं-- ” मी म्हणालो, “ प्रत्येकानं अगदी कायदा म्हणून वागणुकीकरता तुम्ही म्हणता ते तत्त्व मान्य केलं तर थोडे दिवसात मानवजात नाहीशी होईल. ”

त्यानं उत्तर देण्यास थोडा उशीर लावला.

“ मानवजातीस आपला नाश कसा टाळावा हे जाणण्याची इच्छा आहे. ” माझ्यासमोर बसत, पाय लाव ताणून व त्यावर आपले ढोपर ठेऊन तो बोलला ”—

“ पण आपणाला जगण्याचं कारणच काय ? ” जर आपल्या जीवितात काही हेतु नसेल—नसेल—नसेल—नुसतं आयुष्य जगण्याकरता जगायचं, तर त्या जगण्यात काही अर्थ नाही. आणि हे स्वरं असेल, तर शोपेनहार व गौतमबुद्ध याचंच म्हणणं बरोबर आहे, उलटपक्षीं मानवी—जातीचा अंतिम काही हेतु असेल, तर तो हेतु सिद्ध होताच मानवी जात नष्ट झाली पाहिजे. ही अगदी स्पष्ट गोष्ट आहे. ” भावनापूर्ण आवेगाने आणि स्वतःच्या विचाराला मान देत तो बोलला.

“हो! हे अगदी स्पष्ट आहे. आता माझे शब्द नीट ध्यानात घ्या. जर मानवजातीचा हेतु आनंद आणि प्रेम हाच असेल किंवा त्या ध्येयाला कोणतंही नाव द्या, व साधुसंतांच्या वाक्याप्रमाणे सर्व मानवजातीत प्रेम पाहिजे, ती एकाच परमेश्वराचीं लेकरं आहेत, तर मग तलवारी मागं पडून त्याचे नागर का बनत नाहीत. हा हेतु साध्य होण्याच्या मार्गात अडचण कोणती? अर्थात काम—क्रोध वगैरे मनोविकार! अर्थात या सर्व विकारात दुष्ट, हट्टी व बलवान—म्हणजे कामविकार! जर या सर्व विकाराची विशेषतः कामविकाराची हकालपट्टी केली की, संतवचनं खरीं ठरतील आणि माणसात प्रेमभावना नांदू लागेल. मानवजातीचे ध्येय संपादन होऊन जीवित—कार्य संपेल नि नंतर मानवजातीच्या अस्तित्वाचं कारणच उरणार नाही.

“मानवजातीच्या अस्तित्त्वापर्यंत काहीतरी ध्येय हें राहणारच. आणि कुठ्या माजरासारखी नुसती लोकसंख्या वाढवणं हें काही मानवजातीचे ध्येय खास नव्हे! हे ध्येय म्हणजे सात्विकता, संयमी मितोपभोग! या ध्येयाकडे माणसाच लक्ष आहे, ध्येय गाढण्याचा प्रयत्न आहे,

“आता याचा परिणाम काय, तो पहा! प्रेम—कामविकार याचा उपयोग सेफटीव्हाल्लहप्रमाणे आहे. हल्लीच्या पिढीकडून त्याच्या जीवित हेतूचं कार्य सफल झालं नाही. आणि तें का! कारण मनोविकार—सर्वांत जास्त बलिष्ठ कामविकारामुळे—नवीन पिढी निर्माण होते—आणि मनुष्यजातीला या नवीन पिढीमार्फत ध्येय साध्य होण्याची शक्यता निर्माण होते. ही नवीन पिढी—सुद्धां याच कारणामुळे अयशस्वी झाली तर, ‘जो पडेल तो

चढेल' या नियमानं पुन्हा ध्येयसिद्धीची शक्यता निर्माण होत आण असं जगाच्या अन्तापर्यंत—ध्येयसिद्धीपर्यंत सर्व मानवजात एकीनं दृढ होईपर्यंत चालणारच !

“ जर याच्या उलट परिस्थिति असती तर काय झालं असतं? समजा, उदाहरणार्थ, परमेश्वरानं माणसाना एकाच ध्येयपूर्तीकरता जर कामविकाररहित आण मर्त्य अगर अमर करून निर्माण केल असतं, तर काय झालं असतं? पाहिल्या बाबीत ध्येयपूर्ति न हांताच मानव—जात नाहीशी झाली असती, त्याचें जीवितकार्य सफल झाल नसतं आण परमेश्वरास निर्मित कार्य चालू ठेवण्यासाठी दुसरी काहीतरी व्यवस्था करावी लागली असती. दुसऱ्या बाबीत म्हणजे जर माणसं अमर-असती तर, कल्पना करा की, हजारों वर्षांनी त्याचे ध्येय साध्य होईल—(हे गृहीत धरून चालण चुकीचंच आहे. कारण, आपली चूक सुधारून स्वतःची वागणूक बदलणं हे त्याच—लोकापेक्षा नवीन पिढीस- मागिल चुका दुरुस्त करून पूर्णत्वास जाणं सोपं आहे. ' पुढच्याम ठेंच मागचा शाहणा ' च)—अमर असल्यामुळे त्यानी यानंतर का जगायचं आण त्याचें पुढे ध्येय काय राहणार? यानंतर याचा उपयोग काय? अर्थात आहे हीच परिस्थिति बरी आहे.

“ कदाचित् ज्या पद्धतीनं मी हें सांगितलें, हें तुम्हांला आवडणार नाही? कदाचित् तुम्हांला ' उत्क्रांतिवाद ' मान्य असेल. पण तसं असेल तर माझ्या म्हणण्यातलं सत्य तुमच्या नजरेनून सुटणार नाही. प्राणिशास्त्रांतील सर्वांत उच्च

म्हणजे मानव जात, इतर जातीपासून स्वतःचं रक्षण करण्याकरतां त्यांनी एकमेकास मर्यादित चिकटून राहिलं पाहिजे, मधमाशाप्रमाणे समाज करून राहिलं पाहिजे, नुसती संतती वाढवून भागणार नाही. मधमाशाप्रमाणे निव्वळ कामकरी माशा जशा असतात, तसे कामविकाररहित स्त्री-पुरुषवाढवले पाहिजेत. त्यांना उत्तेजन दिलं पाहिजे. म्हणजेच त्यांना संयमाचे ज्ञान दिले पाहिजे, कामविकारास प्रोत्साहन मिळेल अशा गोष्टी टाळल्या पाहिजेत. कामविकाराचा अग्नि धुमसविण्याचा जो प्रकार हल्ली समाजात चाललाय, तो थांबला पाहिजे !

काही वेळ तो स्तब्ध बसला, नंतर त्याने पुन्हा सुरवात केली, “मानवजात नष्ट होईल ? होय. कोणत्याही दृष्टीनं तुम्ही जगाचा विचार केलात, तरी कोणाला तरी याबद्दल शंका असेल का ? मृत्यु इतकीच न चुकणारी ही बाब आहे. जगाचा आज ना उद्या अन्त होणार, यावरच सर्व धार्मिक तत्त्व प्रस्थापित आहेत आधुनिक शास्त्रसुद्धा हेच शिकवतात. नीतिशास्त्रानं हाच धडा गिरवला, तर आश्चर्य कसलं ?

इतकं बोलून बराच वेळ तो स्तब्ध बसला, त्याने अगदी टोकपर्यंत सिगारेट ओढून फेकून दिली. जवळच्या डब्यातून सिगारेट काढून जुन्या व खराब झालेल्या सिगारेट-केसमध्ये त्या भरल्या.

“तुमची भूमिका समजली.” मी म्हणालों, “तुमची कांही अंशी अमेगिनेर्तान् शेकरपंथीय लोकांच्या सारखी, तुमची भूमिका दिसते !

“ होय! होय!! त्याचं, अगदी बरोबर आहे!” तो उद्गारला, “कामबिकारास तुम्ही कितीही व कशीही जरी बंधने टाकली, तरी तो धोका आहे. एक भयंकर संकट आहे. त्याचेविरुद्ध लढाई पुकारून जयच मिळवला पाहिजे! आपल्या समाजात चाललय त्याप्रमाणे त्याची जोपासना करून भागणार नाही—(सापाला दूध पाजणं आहे)—संत वचन, स्त्रीकडे कामी नजरेनं पाहणाऱ्याचे हातून अन्तःकरणात त्या बाईबाबद व्यभिचारच होतो. निवळ दुसऱ्याच्याच बायकापुरतं नसून ते स्वतःच्याच बायकोच्या बाबतीत स्वरं आहे. जगाच्या आजच्या राहटीप्रमाणे चालूं मतं जशी स्वरी असावयास पाहिजेत याच्याविरुद्ध आहेत. आज लग्नाचे प्रवास व सफरी—लग्न झालेल्या तरुण—तरुणीचा वडील माणसांच्या परवागीनं एकान्त—हे अमर्याद सुखोपभोगाचे परवानेच नव्हेत का ?

--- १२ ---

“ पण नीतीचा कायदा पायदळी तुडवल्याबद्दल आज ना उद्या योग्य प्रायःश्चित्त भोगावंच लागतं! याप्रमाणे मधुचंद्राचे बाबद मला यश न येता सुखाकरता केलेले सर्व प्रयत्न फसले. लाजेचा आणि कंटाळवाणा असाच तो काळ गेला व लवकरच त्याच्या असह्य यातना वाढू लागल्या.

“ थराला गोष्टी जरा लवकरच आल्या. एक दिवस मला बायको थोडी कंटाळलेली दिसली—लग्नाचा तिसरा किवा चवथा दिवस असेल तो. तिला मी निराशेचं कारण विचारलं, आणि

बाहुपाशात कुरवाळण्यास सुरुवात केली. माझ्या समजुतीने माझ्यापासून तिची एवढीच अपेक्षा असेल, पण तिनं माझे हात शिडकारून टाकले व अश्रु गाळण्यास सुरुवात केली. ”

“ काय झालं ? ” ती बोलू शकत नव्हती, पण ती दुःखी आणि गळल्यासारखी दिसत होती. तिच्या प्रेमाचे शारीरिक संबंधात रूपांतर झालं. त्याचा भार तिच्या मजातंतूवर पडला होता. त्यावेळी जे काय वाटले ते तिला स्वतःला ठरवता येईना मी सारखा विचारीतच होतो, व आईशिवाय आपल्याला करमत नाही असे काहीतरी ती पुटपुटली. मला हे खरं वाटलं नाही, पण तिच्या आईचा उल्लेख न करता मी तिचं समाधान करूं लागलो. आईवीण एकट वाटतं ही मला नुसती सवब वाटली, आणि तिला मानसिक दौर्बल्य आलं आहे हे माझ्या लक्षात आलं नाही. समजूत घालण्यात आईचा उल्लेख नाही एवढाच तिला अपमान वाटला मी तिच्या बोलण्यावर विश्वास ठेवित नाहीं, असं तिनं सांगितलं. माझं तिच्यावर प्रेम नाही हे आज लक्षात आलं. ती म्हणाली, यावर मी तिला लहरी म्हणून दोष (Rebuke) दिला मात्र ! तोंच तिच्या चेहऱ्यात एकदम फरक पडला. आतापर्यंत तिच्या चेहऱ्यावर दुःखाची छाया दिसत होती. त्याची जागा चिडखोरपणाने घेतली. हृदयभेदक शब्दांनी मी स्वार्थी—निर्दय आहे असं म्हणून तिनं माझी नालस्ती चालविली (मी म्हणजे नीतीच्याबाबत कामापुरता मामा आहे, असं तिचं म्हणणं पडलं.) मी अगदी भेदकदृष्टीनं तिचा चेहरा पाहिला.

त्या चेहऱ्यावर माझेवद्दल प्रेमाच्या सद्भावनेचा लेशही दिसला नाही. उलट माझ्याविरुद्ध शत्रुत्व-खरं सागायचं-द्वेषच दिसला.

“मला केवढा भयंकर धक्का बसला, तें मला अजूनही आठवतं आहे ! याचा अर्थ तरी काय ? असं कसं होईल ! प्रेम ! दोन हृदयाचं मीलन ! या परिणामाऐवजीं हें फळ काय ? हें शक्य तरी आहे कां ! ” मी मनाशीं विचार केला, “ खास आताची ही-पूर्वीची ती नव्हे ! ”

“ मी गोड बोलून तिला शान्त करण्याचा प्रयत्न केला, पण कधीही पाझर न फुटणाऱ्या पाषाणाशी आणि दात धरून राहणाऱ्या विपारी शत्रुत्वाशी माझी गांठ आहे हे माझ्या लक्षांत आल ! मी अशा रीतीने डिवचला गेल्यामुळें भयंकर चिडलों व शेवटी त्याचा परिणाम म्हणजे आम्ही एकमेकांना तोडाला येईल ते बोललों ! ”

“ या पहिल्याच भाडणाचा माझ्या अन्तःकरणावर भीतीचा भलताच परिणाम झाला. मी भाडण म्हणालों पण तें भाडण नव्हे ! आम्हा दोघांमध्ये लग्नानंतरसुद्धां जी प्रचंड दरी आड वासून उभी आहे, तिचा मला शोध लागला. ज्याला आम्ही प्रेम म्हणत होतो, त्याचा निकाल लागला होता, आणि नैसर्गिक स्त्री-पुरुषसंबंधापुरतंच आम्ही आता एकमेकाकडे पहात होतो. तोडसुद्धा न पाहिलेल्या स्वार्थी जीवांची ही झुंज होती ! ”

“ आमच्यात उडालेल्या या झटापटीला मी ‘ भाडण ’ असं म्हटलं, पण छे ! तें भाडण नव्हे, तर आमच्या दोघांतल्या नैसर्गिक- नात्याची ती नुसती तोंडओळख होती ! एकमेकांत

भावना नसणे हेंच नैसर्गिक—दोघांत शत्रूत्व असणं हेच नैसर्गिक—पण हे माझ्या लक्षात त्यावेळी आलं नाही. लग्नानंतर प्रथम प्रथम 'प्रेमा' च्या सुरानं पुन्हां या भावना आमच्या नजरेतून सुटल्या. आम्ही भाडलें पुन्हां एकी झाली, आणि पुन्हा असा गैरसमज होणार नाही असं मला वाटलं ! ”

“ पुन्हा लवकरच एक महिन्यातच दुसऱ्या हप्त्यास सुरवात झाली. यावेळी काही काळ एकमेकांची एकमेकास गरज वाटेनाशी झाली. याचा परिणाम म्हणजे पुन्हा भाडण झालं. या दुसऱ्या गैरसमजाचा माझ्या मनावर चागलाच ठसा उमटला ! “ पहिलं भाडण काही अकारण—अपघाती नव्हे तर—” मी मनाशी विचार केला, “ गरजेच्या पोटीच पहिल्या भाडणास सुरवात झाली आणि पुन्हा गरज हीच पुढील भाडणात गुण ठरणार ! ” दुसऱ्या भाडणाला किती क्षुल्लक व मूर्खपणाची सवब होती, याचाही मला जबर धक्का बसला. पैशासंबंधी हे भाडण झालं, पैशाकरता बायकोला दोष देण्याचं माझ्या स्वप्नातसुद्धां येणार नाही; पण तिनं माझ्या एका सरळ सूचनेचा असा काही भलताच अर्थ केला की, मी सर्व पैसा माझा एकट्याचाच समजतोय आणि त्या पैशाच्या जोरावर तिच्यावर जुलमी वर्चस्व मिळवू पाहतो आहे. हा आरोप सर्वस्वी खोटा—मूर्खपणाचा—बदनामीकारक व अनैसर्गिक होता.

“ माझा तोल सुटला व तिच्यात सौजन्य नसल्याबद्दल मी तिची चंपी केली. तिनंही आपलं तोंड सोडलं. आणि तिच्या चेहेऱ्यावर आणि डोळ्यात मला तोच निर्दयपणा आणि

नुनशी शत्रुत्वाची चमक दिसली. माझ्या हृदयाचं पाणी झाल.

“आम्हा भावाभावांत अगर माझ्यात-वडलात भाडणं पाल्याचं मला आठवतं, आता आम्हा नवरा-बायकांत जशी एक विशिष्ट जालीम द्वेषभावना निर्माण झाली, तशी त्या भाडणात कधीच नव्हती. पण, थोड्याच दिवसात आमच्या-त्या या द्वेषाग्नीवर प्रेमामुळं राख पडली-स्वरा द्वेषच पण माझ्या वेषात वावरूं लागला.-आणि ही दोन्ही भाडणं हणजे चुकाच. नुसते गैरसमज-सहज दूर केले जातील अशी माझी मीच समजूत केली. तिसऱ्या आणि चवथ्या भाडणात माझा हा भ्रम निरास झाला. ही भाडणं उगीच अनपेक्षित अकतालीय न्यायानं झाली नव्हती-गैरसमजामुळे नव्हती-तर मरज म्हणून होती. याशिवाय दुसरं काही होणं शक्य नव्हतं, आणि पुन्हा असे प्रसंग वारंवार येणारच !

भविष्यकालाचं कल्पनाचित्र डोळ्यापुढं आलं की, माझं हृदय थाबण्याची वेळ येई ! स्वतःच्या मनोराज्याच्या सर्वस्वी वेसंगत असं ‘बदसूर जोडण्या’चं आयुष्य माझ्या एक-त्याच्या नशिबी भोगण्याचं आहे, या विचाराने हें दुःख जास्तच वाटत असे. आम्हा दोघापेक्षां इतर लोक जास्त राग्यवान आहेत असंच वाटे ! ‘सब भाई बारा टक्के’ हे मला त्यावेळी माहित नव्हतं, प्रत्येकजण-मी समजत होतो याप्रमाणेंच-स्वतःला एकत्र्यालाच दुःखी समजतो-अगदी वत.ला अपवाद समजतो. हें दुःख ते इतरापासून लपवतात तकंच नाहीं, तर त्याचाच हे ‘सुख’ असा अर्थ वतःशी करूं लागतात !

“ आमच्या बाबतीत लग्नानंतर लागलीच या गोष्टीस सुरुवात झाली आणि दिवसेंदिवस त्याची तीव्रता नि रानटीपणा वाढतच गेला. लग्नानंतर थोड्याच दिवसात मी मनांत ठरवलं की, आपण अडचणीत सापडलो आहोंत—आपल्या आशा—अपेक्षा—आकाक्षाचा निकाल होऊन—निराशा पदरी आली आहे. माझं लग्न सुखाचं मूळ नाही तर दुःखाचं असल्य ओझं आहे; पण इतरांप्रमाणेच हे मी कबूल करायला तयार नव्हतो. (आणि त्याचा कायमचा निकाल लागला नसता, तर अजूनी कबूल केलं नसतं.)—इतराजवळ कबूल करायला नव्हे—तर स्वतःशीसुद्धा कबूल करायला तयार नव्हतो !

“ आता ज्या वेळी मी विचार करतो, त्यावेळी मी वस्तुस्थितीबाबत इतका अंधळा कसा झालों, हेंच मला रहस्य वाटतं! अगदी धुलक कारणावरून आमची भाडणं होत असत, ह्या परिस्थितीचं याचं उत्तर स्पष्ट आहे. भाडणाचं मूळ इतकं धुलक की—भाडण सपल की—आम्ही का भाडलो हे सुद्धा लक्षात येत नसे! आमच्या कायम वसत असलेल्या द्वेषाला तोड फोडण्याजोगी सुंदर सबब शोधून काढण्याइतकी बुद्धीच तीव्र नव्हती! बेकीची एकी व्हायला तर कारणसुद्धां लागत नसें, याचंच आश्चर्य वाटतं! थोडीशी समजावणी—एकादा दुसरा शब्द अगर एकदा अश्रु यांनी काम भागे, तर एकादे वेळीं जालिम आणि विधारी वाक्त्राणानंतर थोड्याशा स्तब्धतेनंतर हंसें-मुके आणि आलिंगनं यांनीं शेवट होत असे, नुसत्या आठवणनिं सुद्धां शिसारी येतें आहे.

— १३ —

या ठिकाणी दोन वाटसरं आमच्या डब्यांत चढले आणि जरा लाबच्याच जागेवर बसले. त्या जागेवर बसेपर्यंत भाऊसाहेब सुमंतांनी आपलं बोलणं थांबवलं. त्यांना जागा मिळून त्यांच्या हालचालींचा आवाज बंद झाला आणि त्यांनी पुन्हा बोलण्यास सुरवात केली. अर्थात विचाराची सुसंबद्धता कायम होती. “या सगळ्यात जुलूम जर कोठे असेल, तर मुळात स्वर्गीय, • अद्वितीय असं ज्या प्रेमाचं-वर्णन आहे पण व्यवहारात उल्लेख किंवा विचार सुद्धा तिरस्करणीय-अगदी ओकारी येईल असं यांत आहे. निसर्गानं काही तरी बिनहिशेबी केलेलं नाही. हा जर जुलूम वाटतो तर आड-पडदा सोडून तसं सांगितलं पाहिजे. याऐवजी लोक मात्र ‘ हे अलौकिक स्वर्गीय ’ असं कर्माशेसारखं शिक्षण देत आहेत. ”

“आमच्यात एवढं अज्ञातशत्रुत्व उत्पन्न होण्यास कारण तरी काय ? ” मी आश्चर्याचकित होऊन विचार करूं लागलो. “पण याचा उगम मात्र अगदी स्पष्ट आहे. आमच्यात पूरेपूर भरलेला मनुष्य स्वभावांतला विरोध हेंच शत्रुत्वाचं कारण, -आमच्या शत्रुत्वाची ही देवाण घेवाण पाहिली की, मला आश्चर्य वाटे. आणि आम्हाला एकमेकांना एकमेकांबद्दल द्वेषाशिवाय दुसरं कांही वाटणंच शक्य नव्हतं. गुन्ह्यांस प्रोत्साहन देणाऱ्या भागीदाराबद्दल जी भावना वाटते तीच भावनेचा प्रकार आपल्या एकमेकांच्या भावनेत होता. ”

मी मुद्दा सोडून बोलतो असं कां तुम्हाला वाटतयं? बिलकूल नाही. मी माझ्या बायकोचा कसा खून केला हेच मी स्पष्ट करणार आहे. चौकशीच्या वेळी मी तिला केव्हा व कशी मारली असं त्यानी विचारलं. मूर्ख लेकाचे! त्यांची समजूत मी ६ ऑक्टोबरला चाकूनं तिचा खून केला, त्यावेळी नव्हे पण पूर्वांचि—आज प्रत्येकजण—आपल्या बायकोचा जसा खून करित आहे तसा प्रत्येक जण सगळे—त्यातला एकूण एक. ”

“हे कसं?” मी विचारलं.

“जी इतकी स्पष्ट व पुराव्यानं सिद्ध झालेली गोष्ट तिकडं लोकाचं लक्ष कसं जात नाही हेंच आश्चर्य आहे! जी गोष्ट डॉक्टरांना समजली पाहिजे आणि त्याबद्दल त्यांनी आग्रह धरला पाहिजे ते हट्टीपणान मुसक्या बाधून बसतात, तिकडं लोकाचा कानाडोळा कसा हें अधीत वाटतं!”

“गोष्ट अगदी उघड आहे. जगात जितक्या बायका आहेत, तितकेच साधारणपणे पुरुष आहेत, यावरून निष्कर्ष अगदी स्पष्ट आहे. खालच्या दर्जाच्या जनावरांना हे कळतं त्याप्रमाणे ते वागतात, माणसांना हा निष्कर्ष काढावयाला अलौकिक बुद्धिमत्ता नको. निष्कर्ष इतकाच की, संयमाशिवाय भागणार नाहीं. हा शोध सोपा असेल पण अजूनही माणसाला तो उमगलेला नाहीं. शास्त्रज्ञांनी रक्तांत मायक्रोस्कोपखाली दिसणाऱ्या नवीन जंतूंचा शोध लावला—शेकडों गाढवपणाचे शोध लावले असतील—पण हें सत्य शोधून

काढण्याइतकं याचं शास्त्र पुढं गेल्लें नाहीं ! निदान शास्त्रज्ञांनीं असं, एखादं तत्व जगापुढं माडल्याचं कोणाच्या ऐकिवात नाहीं. ”

“ अडचणींतून बाहेर पडण्यास स्त्रियांच्या पुढे दोनच मार्ग राहतात. परिस्थितीनुरूप आपला गर्भाशय काढणं, अगर गर्भपात करणं हा एक मार्ग झाला. दुसरा मार्ग हा अडचणींतून सुटण्याचा मार्ग असं म्हणताच येणार नाही. सृष्टिक्रमाच्या कायद्याचं मुद्दाम उलंघन इतकंच त्याला म्हणता येईल. एकाच वेळी मुलाची माता आणि नवऱ्याची पत्नी या दोन जबाबदाऱ्या तिच्यावर पडतात. ”

“ आपल्या वंशवृद्धीची वेल वाढवणाऱ्या आपल्या चिमुकल्या मुखत्याराला, पोटात बाळगतांना, पाजताना, वाढवताना, काय चमत्कार होत असतील, किती, उच्च व महत्त्वाच्या गोष्टी घडत असतील, हे जाणण्यास विचारशक्तीस फार ताण द्यावा लागणार नाही. आणि ह्या पवित्र कृत्यांत अडथळा आणला जातो—कशा करता? अशी परिस्थिती असताना स्त्रियांच्या हक्कांबद्दल आणि स्वातंत्र्याबद्दल यांनीं गाढवासारखं बरळत सुटायचं. नरमासभक्षकांनीं सुद्धां लढाईत पकडलेल्या गुलानांबद्दल स्वतःच्या पोटाकरता त्यांना अन्न देऊन पुष्ट करीत असताना त्यांच्या हक्कांबद्दल व स्वातंत्र्याबद्दल आग्रह धरला अशी घमेड मारावी. ”

हे मी नवीनच ऐकत होतो. माझ्यावर याचा बराच परिणाम झाला.

पुरुषाची स्त्रियाबद्दल जी कल्पना असेल त्यास अनुसरूनच त्याचा शिक्षणक्रम पुढेहि ठरवला जाणार आहे. स्त्रियाच्याबद्दल पुरुषांच्या काय अपेक्षा व मतं आहेत त्याकडे कोणीहि आता दुर्लक्ष करीत नाही. ' खाना, पिना, और मजा लेना ' असं कवी म्हणतो. आरंभापासून सर्व देशाचे ग्रंथ पालथे घाला, चित्रकला व शिल्पकला याचं निरीक्षण करा—अगदी शृंगारास आरंभ झाल्यापासून पहा—तुम्हाला हेंच दिसेल की, समाजांतील वरिष्ठ अगर कनिष्ठ लोकांत एकच ग्रह की, ' स्त्रिया म्हणजे सुखोपभोगाचे साधन. '

“ पण एवढ्यानंच भागलं नाही. नीचपणा असा आहे की, स्त्रियाचा असा कमीपणा तर करायचा, पण या परिस्थितीवर व्यवस्थित पाधरून घालायचं—पूर्वीच्या काली—स्त्रियाकरता शूर सरदार प्राण अर्पण करीत असत—त्यांना देवता समजत असत. हल्ली स्त्रियाच्याबद्दल आदर आहे व आपण त्यांना मान देतो, त्याबद्दल त्यांना अभिमान वाटतो. त्यांच्याकरता स्वतःच्या जागा खाली करतील. त्यांचे हातरूमाल उचलून देतील.—राज्यकारभार, कोणत्याहि मुलकी जागा त्यांना द्याव्यात असं हल्ली म्हणतात, तर राज्यकारभार हाकण्यात त्यांनीहि हातभार लावावा असं काही कबूल करतात. याप्रमाणं त्यांच्या अधिकाऱ्याबद्दल, समाजातील स्थानाबद्दल, जगाचं मत असूनसुद्धा स्त्रियाचं कार्य व दर्जा बदललेला नाही. पूर्वीप्रमाणेच त्या आज एक सुखोपभोगाचें साधन नाहीत काय ?

“ याचप्रमाणें परिस्थिति—असेच अडथळे—आपल्या गुलामांच्या व्यापारात व कृत्यांत आढळतात. पारतंत्र्यामुळें नाखुषीनें

केलेल्या बऱ्याच लोकांच्या श्रमाचा मोबदला थोड्यांना मिळणें म्हणजेच गुलामी व्यापार ! जर गुलाम नाहीसं व्हावें असे वाटत असेल, तर लोकांनीं इतर लोकांच्या श्रमाच्या मोबदल्याची आशा सोडली पाहिजे—इतकेंच नव्हे, तर असा मोबदला पचविण्याची त्यांना लाज वाटली पाहिजे, पाप वाटलं पाहिजे. पण हे नुसती बरबर सुधारणाच करतील. गुलामांचीं कायदेशीर खरेदी—विक्री करतां येणार नाही, अशी व्यवस्था करतील—व येवढं केलं कीं, जगांत आता गुलाम नाहीत अशा भ्रमात राहतील. दुसऱ्यांच्या श्रमाचा मोबदला उपटणं यात जोंपर्यंत पाप वाटत नाही—उलट आनंद वाटतो, तोपर्यंत गुलाम ही जात राहाणारच—इकडं यांचं लक्ष जात नाही—आणि असा फायदा घेणं यात वावगं अगर बेकायदेशीर, असं आहे असं जोपर्यंत समजत नाहीत, तोपर्यंत हे त्यांचें विचार कृतींत आणण्याइतके बलवान व लुच्च्या माणसाचाही तोटा नाही.

“ स्त्रियांच्या पारतंत्र्याची हीच कहाणी आहे. स्त्रियांना सुखोपभोगाचे साधन समजणं व तें हस्तगत करण्याचा प्रयत्न करणं यात वावगं काही नाही असं मत आहे आणि स्त्रियांची परिस्थिति या वस्तुस्थितीवरच आधारलेली आहे. स्त्रियांना मतदानाचे हक्क दिलेत—पुरुषांच्या बरोबरीनं अधिकार दिलेत तरी त्यांच्याकडे ‘सुखोपभोगाचें साधन’ म्हणूनच लोक पहात राहतात. त्यांनाही अनुरूपच शिक्षण देतात, प्रथम लहानपणीं हेच तिच्या मनावर बिंबवायचं, मोठेपणीं लोकमतानं हेच तिला पटवायचं. अशारितीनं पूर्वीप्रमाणेंच आतांही स्त्री कनिष्ठ व

अनीतिमान राहते व पुरुष पूर्वीप्रमाणेच 'जुलमाचा मालक' राहतो. सर्व ठिकाणीं त्यांना स्वातंत्र्य देऊनसुद्धा त्यांच्याकडे पाहण्याच्या दृष्टीत फरक नाही, तोंपर्यंत असेच चालायचे.

“शाळा कॉलेजातील सक्तीच्या शारीरिक शिक्षणामुळे काहीच फरक होणार नाही, तर पुरुषांनी स्त्रियाबद्दलचं मत व स्त्रियांनी स्वतःबद्दलचं मत बदललं तरच फरक होईल. या परिस्थितीचा खुर्चीनं बदलं करावयाचा असेल तर, कौमार्य म्हणजे स्त्रियांना स्वतःचा अमोलिक ठेवा वाटला पाहिजे—हल्लीं कुमारिका राहायचं म्हणजेच लाज वाटते—अपमान वाटतो. अशी विचारक्रांती होईपर्यंत मात्र मुलीचं ध्येय ती कितीहि शिकलेली असो—हेंच राहाणार कीं, जास्तीत जास्त माणसाना आपणाकडे खेचायचं ! हल्लीं हेंच चालू आहे हेतु इतकाच कीं, पसंतीला जास्त संधी ! याच विचारसरणीत मुलगी कितीहि शिकलेली असो, अगर अतिशय कलानिपुण असो, रतिभरसुद्धा फरक पुरुष करणार नाहीत ! एक माणूस जाळ्यात सापडला की, स्त्रीला सुख वाटतं—हेतु पूर्ण झाल्याचं समाधान वाटतं, म्हणूनच जन्मभर हीच कला अवगत करण्याचं त्यांचं ध्येय असतं पूर्वीपासून हें चाललं आहे, आणि असंच चालत राहणार. आपल्या समाजातील मुलींत ही वृत्ती स्पष्ट नजरेस पडते, आणि लग्नानंतरही त्यांची ही वृत्ति कायम राहते. या वृत्तीमुळे निवडीला मुलीपुढं बरेच नमुने मिळतात, तर सौभाग्यवतीला नवऱ्यावर वर्चस्वाची मगरमिठी वाढवावयाला उपयोग होतो, बाळंतपणानें फक्त ही वृत्ति थोडी

दबते किंवा शेवट होतो, आणि हेंसुद्धा ती स्त्री स्वतःच्या मुलाची स्वतः जोपासना करत असेल तर, पण यातसुद्धा डॉक्टरची लुडबूड आहेच !

“ मला पाच मुलं झाली, त्याची जोपासना बायकोनं स्वतःच केली; पण पहिल्या बालंतपणात ती आजारी पडली. शिशू डॉक्टरनी तिला बंपवाईने यात्रिक पद्धतीने—चाचपून तपासले. आणि निकाल दिला की—अंगावरचं पाजणं बंद केलं पाहिजे. माझे पैसे खर्च झाले ते झालेच, पण याशिवाय डॉक्टरचें आभार मानावें लागले. याचा परिणाम इतकाच झाला की, गुरुषाना भुलविण्याच्या नादातून सुटण्याचा राजमार्गही तिला माहीतसा झाला. आम्ही एक दाई पाजण्याकरता ठेवली—हणजेच एका स्त्रीला—तिच्या दारिद्र्याचा, दुःखाचा व अशा-शाचा फायदा घेऊन, भुलवून, तिच्या मुलापासून तोडलं, आणि पादरं पातळ नेसायला देऊन तिला नर्सची शोभा माणली मुलाची जोपासना व आईचं कर्तव्य, यातून अशा तऱ्हेने सुटका झाल्याबरोबर पुन्हा नखरेल मोहजाळ पसरण्याकडे तिची वृत्ति जागृत झाली. मत्सराच्या तीव्र वेदना बोचू लागल्या. बंध आयुष्यांत क्षणभरही शांतता मला मिळाली नाही. माझे कट्याचेंच मी सागत नाही—माझ्या परिस्थितीत असलेल्या त्याकडे नवऱ्याची मत्सराच्या वेदनानी असह्य होऊन हीच त झाली असती !

— १५ —

“ वेड लावणाऱ्या या मत्सराच्या दुःखातून सबंध आयुष्यांत क्षणभरही शांतता मिळाली नाही. कांहीं वेळीं या वेदना

अतिशय तविर होत असत. आणि डॉक्टरांनी बायकोला अंगावर पाजण्याची बंदी केली ती वेळही अशीच होती.

“हा मत्सर तीव्रतर व्हायला कारण होती. किती सहज तिनं आपली मातृत्वाची जबाबदारी—मुलाला पाजण्याची—टाळली! मी असा विचार केला की, जर संधी मिळाली तर आपलं पतनचिं कर्तव्यसुद्धा पायाखाली तुडवेल. तिची प्रकृति सुदृढ होती आणि डॉक्टरच्या बंदीविरुद्ध तिनं यापुढें सर्व मुलं स्वतःच पाजली. काहीसुद्धा तिला अंडचण भासली नाही.”

“तुम्हास डॉक्टरची काही विशेष आवड दिसत नाही.” डॉक्टर व त्याच्या धंद्याबद्दल बोलताना त्याच्या आवाजांतील कठोरपणा पाहून मी विचारलें.

“तो आवडी-निवडीचा प्रश्न नाही.” त्यानें उत्तर दिलें. “माझ्या आयुष्याचा सत्यानाश डॉक्टरनी केला—आता हजारो—नव्वे लाखो—लोकांच्या आयुष्याचा नाश त्यानीं केला आहे, अजून करीत आहेत. आणि या परिणामाची कार्यमीमासा लावल्यावाचून मला राहवत नाही! इतर धंद्यातील लोकाप्रमाणं त्यानी पैसा मिळविण्याकरता झटावं हें साहजिक आहे. जर ते दुसऱ्याच्या संसारात लुडबूड करण्याचं थांबवून—निराळे राहतील व आम्हाला शांतता भोगूं देतील, तर मी माझं निम्म उत्पन्न त्यांना खुपनिं देण्यास कबूल होईन, मी आकडेवारी गोळा केली नाही, पण पाचपन्नास अशी उदाहरण—अशीच इतर असंख्य आहेत—माझ्या माहितीत आहेत की, ऑपरेशनच्या नांवाखाली डॉक्टरनी बाळंतपणात आईचा तरी मुडदा पाडलाय,

नाहीतर जन्माला येणाऱ्या मुलाचा तरी खून केलाय. पण न्यायालयाने केलेले खून आणि यांनी केलेले खून यांना कोणी खून समजत नाही ! कारण मानव जातीच्या हिताकरिता हे खून केले जातायत ना ! वैद्यक-शास्त्रांनी केलेले गुन्हे नुसते मोजणंसुद्धा अशक्य आहे. सर्व गुन्हे एका पारड्यात व स्त्रियांच्या माध्यमाने त्यांनी वास्तववाद किती गढूळ केलाय-आपली नोंति किती हीन केली-याचा विचार केला तर गुन्ह्यांचं पारडं पार वर जाईल. त्यांनी दिलेल्या सर्व सूचना तुम्ही अंमलात आणण्याचं ठरवलं तर माणसं जवळ जवळ येण्याऐवजी एकमेकापासून दूरदूर राहावं लागेल. डॉक्टरांचे हुकूम जर प्रामाणिकपणानं पाळले, तर प्रत्येकजण इतरापासून बहिष्कृत-नुसता चमचा उचलायचा तर प्रत्येक वेळी प्रथम हात कॅरबॉलिक अँसिडमध्ये बुचकळावा लागेल. त्याचं स्वरं विषारी अस्तित्त्व पुरुषाना अनीतिमान बनविण्यात दिसतं-स्त्रियांच्या बाबतीत तर हे स्पष्ट दिसतं. ”

“ एखाद्यास तूं वाईट वागतोस, नियमित वागत नाहीस, तरी चांगला वाग; असं म्हणणं हे व्यवहाराला सोडून होईल. असं दुसऱ्यालाच काय, पण स्वतःला म्हणण्याचंसुद्धा मनात कोणी आणणार नाही. तुमची वागणूक अनीतिमान असली, तर त्याचं कारण तुमच्या मजातंनूच्या बिघाडात सापडणार. अशा वेळी तुम्ही डॉक्टरचा सल्ला घेतला पाहिजे. तो दहाबारा आणे किंमतीचं औषध तुमच्या पदरांत बांधणार-तुमची प्रकृती पुन्हां जास्तच खालावणार-कीं पुन्हां डॉक्टर अन् पुन्हां औषधं, असं विचित्र रहाटगाडगं आहे हें ! ”

“ हे जरा विषयातर झालं. मला सागायचय ते हैं की, माझ्या बायकोनी सर्व मुलाची स्वतः जोपासना केली. अगदी व्यवस्थित आहेत सर्व मुलं. आता गरोदरपण आणि मुलांचें संगोपन, या दिवसातच मात्र माझ्या मत्सरी स्वभावापासून मला त्रास होत नसे. जर ही मुलंवाळं झाली नसती, तर माझा शेवट लवकरच झाला असता. खरोखर, मुलांनीच तिचं आणि माझं रक्षण केलं. आठ वर्षांत पाच मुलं झाली. त्याचं संगोपन तिनंच केलं. ”

“ आता तुमची मुलं कोठे आहेत. ” मी विचारले.

“ मुं ! ” घाबरट आवाजात तो बोलला.

“ माफ करा हं ! ” चुकून तर मी दुःखकारक आठवण काढली नाही !

“ नाही ! तसं काही नाही ! तिच्या भावाकडे व माझ्या मेव्हणकिडं हल्ली मुलं आहेत. माझी सर्व इस्टेट मी त्यांना दिली; पण मुलं माझ्याजवळ ठेवण्यास त्यांनी नकार दिला. एका दृष्टीने मी वेडाच आहे. मी आतां त्याचेपासून दूर जात आहे. मी मुलाना भेटलों; पण माझ्या ताब्यात मुलं ठेवण्यास ते कबूल नाहीत. माझ्याकडं मुलं असती तर आईबापाचा कित्ता त्यांनीं गिरवूं नये, असं मी त्यांना शिकवलं असतं, आणि बरोबर हेच तेवढं त्यांना नको होतं. आपणासारखंच त्यांनीं व्हावं, अशी त्यांची इच्छा आहे. आता ह्याला काही इलाज नाही. माझ्यावर विश्वास न ठेवता मुलं स्वतःजवळ ठेवणं ह्यांत त्यांचं गैर कांहीच नाही. त्यांना शिकविण्याइतकी शक्तीही

आता माझ्यांत नाही, असंच मला वाटतं. माझा सर्वस्वी नाश झालेला—पागळ्या माणूस मी—पण लोकांना लवकर समजणार नाही, ते मात्र मला माहित आहे. हें खरं आहे—सर्व मुलं अगदी खुशाल आहेत, आणि सभोवतालच्या लोकांप्रमाणे असभ्य व निर्दय होत आहेत. मी त्यांना तीनदा भेटलों. त्यांच्याकरिता मला काही काहीसुद्धा करता येत नाही. अंबा-पुरला माझा छोटासा बंगला व शेती आहे. तिकडं चाललों आहे. मला जे समजून आल तें काकांना समजायला फार अवधी लागणार आहे. सूर्यांत तेज किती अगर चंद्रलोकांवर वस्ती आहे का नाही याचा शोध सोपा आहे; पण आम्ही अनीतिमान ठरलो याचा शोध कठीण—अत्यंत कठीण आहे ! तुमचे माझ्यावर उपकार आहेत कीं, हें तुम्ही सर्व मन लावून ऐकत आहात ! ”

— १६ —

“ आता तुम्ही मुलाचें नाव घेतलेंत ना, त्यातसुद्धा कसा खोटेपणा शिरलाय याचा विचार करा ! मुलं म्हणजे परमेश्वरी देणगी ! झाडावरचं फूल आणि रागतं मूल ! खरा आनंद ! हें अगदी खोटं आहे, पूर्वी हे खरं असेल कदाचित् ! हल्लीच्या ह्या बोलण्यात सत्याचा अंशसुद्धा उरलेला नाही. मुलं म्हणजे दुःखाचं मूळ—दुसरं काहीं नाहीं. हल्लीं बहुतेक आयाना असंच वाटतं; आणि केव्हां केव्हां नकळत त्या स्पष्ट बोलूनहि टाकतात. आपल्या समाजांतील कोणत्याहि पोक्त स्त्रीला अगर सुखवस्तू

माणसाला प्रश्न टाका की लगेच ते सांगतील की मुलं होऊन, आजारी पडून जाण्यापेक्षा न झालेली बरी—! या उपर मुलं झालीच तर त्याची जोपासना ते स्वतः करणार नाहीत; कारण, त्यामुळे माया वाढेल आणि शवटी दुःख फार होईल. लहान मुलांच्या बाळ-लीला, त्याचे गोडस हात, छोटे पाय, बाळसेदार शरीर याच कौतुक यांना वाटत नाही. उलट मुलाच काहीं बरं—वाईट झाल तर गोष्ट सोडा. पण त्याला आजार अगर मृत्यु येऊ शकेल, या अंधुक भीतीनेच याचं डोकं उठतय ! मुलं आणि त्यापासून मिळणारा आनंद, अन् मुलं आणि कर्जाच त्याबाबत निराशा, अशा रितीने सर्व सागोपाग विचार करून ते आपल्याला मुलं होऊं नये असं ठरवतात. आणि मुलाच्या प्रेमांमुळेच हे विचार आहेत असं ते न भिता—अकृत्रिमतेने—सांगतात. काय, अभिमानास्पद भावना आहेत नाही ? यांना हें कळत नाही की, या विचारसरणीत बोलताना प्रेमाबद्दल अभिमान दिसत नाही; तर स्वतःच्या स्वार्थाचं प्रदर्शन होतं. मुलाबद्दलच्या भीतीने यांना पूर्ण सुख मिळत नाही. स्वतःला प्रिय असणाऱ्या व्यक्तीकरता स्वतः त्याग करायला हे तयार नाहीत; उलट नुकत्याच जन्माला येऊ शकणाऱ्या अर्भकाचाच याचे स्वतःकरतां नाश करतात. याला कोणीच प्रेम म्हणणार नाहीत. उलट यात फक्त स्वार्थ आहे !

“ आणि या त्यांच्या स्वार्थाबद्दल आपल्या समाजातील सुखवस्तू कुटुंबांतील बायकांचे कान उपटण्याचंही धैर्य कोणात नाही. उलट ह्या विव्दान डॉक्टरच्या लुढबुडीमुळं, मुलांच्या

प्रकृतीच्या काळजीमुळं, त्यांना किती दुःख सोसावं लागतं हे लक्षांत आलं की, त्या बायांना तरी काय दोष द्यावा असं वाटतं! डॉक्टरांची आमच्या आयुष्यात किती भयंकर घडामोड आहे. तीन-चार मुलं झालेली—सारखी त्यांच्या जोपासनेत दंग—पहिली वर्ष माझ्या बायकोनी किती काळजीत काढली. याची कल्पना आली की, अंगावर काटा उभा राहतो. नुसतं कुठ्याचं जिणं होतं. त्याला 'आयुष्य' हें नावच बरोबर नाही संकटाची आपली लोबती तरवार मानेवर! जरा कुठं त्यातून सुटतोय—तो पुन्हा सुरवात—पुन्हा त्यातून सुटका असं सारखं चाललंय. रहाट गाडगं च म्हणा ना! पाणी भरणं रिकामं होण्याकरता आणि रिकामं होणं पाण्याला जागा करण्याकरता. गळती लागलेल्या होडीतल्या उतारुसारखी आमची स्थिति होती. कित्बेक वेळा ही जोपासना—ही पोरंबंदलची कळकळ आणि काळजी—हे तिचं दोग आहे, असं माझ्या मनात येई! आमच्या मतभेदात न्यायाचा काटा आपल्या बाजूस झुकविण्यास हें अमोघ अस्त्रं बरं आहे, अशा करतां हें सोंग आहे, असा मी तर्क करीत असे! तिचं बोलणं, वागणं, पूर्वीच ठरविलेल्या बेतानुरूप चाललंय, अशी शंका येई; पण हें स्वरं नव्हे हं! तिची मुलाची जोपासना, शुश्रूषा, त्यांच्याकरिता झटताना दिसणारी तळमळ, तिला पडणारे कष्ट व त्यामुळे होणारा त्रास पहिला म्हणजे आम्ही दोघही हें एक पितृकर्तव्य व अतिदिव्य करतों आहोंत असं वाटे! बहुतेक बाबतति दिसून येणारी मुलांबंदलची आसक्ति आणि प्रेम तिच्यांत होतं.

आणि मुलाच्या कौतूकात, जोपासनेत व व्यवस्थेत गुरफटून जनावराप्रमाण रावण हे तिला कर्तव्यच वाटत असे! पण, तर्कबुद्धि व दुरदर्शीपणा यामुळे तिला मनःस्वास्थ्य मात्र मिळत नव्हतं. 'अतिस्नेह पापशंकी' या न्यायाने सारखे कुतर्क तिला भेडसावीत असत. कोबडीला आपल्या पिलाना काय आजार होईल अगर केव्हा कशी काळाची झडप येईल, याची कल्पनाही नसते व त्यामुळे भीतीही नसते. रोगापासून अगर मृत्यूपासून आपल्याला मुलाचं रक्षण कसं करावं याचं ज्ञान आहे अशी माणसाना धमंदा आहे, तशी कोबडीला नसल्यामुळे तिला मुलं त्रासदायक अगर भीतिप्रद वाटत नाहीत. तिच्या आवाक्यात असलेलं नैसर्गिक लालनपालन ती करते. त्यात तिला आनंद वाटतो व दुदैवाने एखादं पिल्लू आजारी पडलं, तर त्याबद्दल तिचं कर्तव्य अगदी ठरल्यासारखं आहे. त्याच्या पोटाला घालणं, त्याला आपल्या पंखाखाली घेणं, इतकं केलं की, आपलं कर्तव्य झालं, असं ती समजते. इतकी काळजी घेऊनही ते दगावलं तर त्याचं काय झालं, ह्याचा ती विचार करीत बसत नाही. जरा वेळ त्या पिलाभोवती चक्चक् करीत, पुन्हा विसरेल नि पूर्ववत् आपल्या उद्योगात निमग्न होईल.

“ पण आपल्यात व विशेषतः माझ्या बायकोत अशी गोष्ट नाही. मुलाचे आजारीपण आणि त्यांची शुश्रूषा येवढ्याबद्दलच आमची चर्चा चालायची असं नाही. तर त्यांना शिक्षण कसं द्यावं, त्याच्या मनाची वाढ कशी करावी, याबद्दलही गोष्टी निघत. याबाबत तिनं कुठंतरी वाचलेलं अगर ऐकलेलं असावचं आणि

ते म्हणजे, तिला अगदीं वेदवाक्य वाटायचं ! बरं, या लिहिण्यांत व बोलण्यात तरी काहीं ताळतंत्र-विलकूल नाही. त्यांना अमूकच खायला द्यावं, तर तमूक देऊंच नये-तें असंच द्यावं आणि तसंच देऊं नये-कपडे कसे घालावे-आंधोळ कशी घालावी-झोपवावं कसं-तर फिरवावं कसं !-बाकी माझ्यापेक्षा तिचंच जास्त लक्ष असे, जणूं काही मुलं आजच जन्माला येत आहेत. त्याच्या जोपासनेत व खाण्यापिण्यात आवाळ, व तेच त्याच्या आजाराचं कारण. अशी तिची समजूत व म्हणू-नच स्वतः दोषी, असं ती समजत असे.

“ मुलं चागली खेळती-बोलती-दणगट प्रकृतीची अस-ताना मनाची ही परिस्थिति, तर ती आजारी पडल्यावर मग तर विचारावयालाच नको ! स्वतःच्या जीवाला सारखी टोंचणी-निव्वळ नरकवासच म्हणाना ! आपल्या मनाचा आपला सिद्धांत ठरलेला-की रोग बरा होऊं शकतो, तो बरा करण्याचे एक शास्त्र आहे-ते जाणणारे लोक आहेत, आपण त्यांना डॉक्टर असं म्हणायचं ! प्रत्येक डॉक्टरच्या हाताला यश येईलच असं नाही, पण त्यांतल्या अगदी तज्ञापुरतांच आपण विचार करायचा. आता पोर आजारी पडलं कीं, ही संजीवनीचीं मात्रा देणारा डॉक्टर कसा मिळवायचा ? मिळाला कीं पोर बचावलं ! बरं, जरा दूर ठिकाणामुळं अगर अन्य कारणामुळं वेळेवर आणला नाहीं कीं पोर गमावलं ! आतां ही माझ्याच बायकोची समजूत होती असं नाहीं, तर मध्यम वर्गीतील सर्व स्त्रियांची हीच समजूत आहे. तिच्या कानावर नेहमीं काय

ती हीच बोलली पडत. भामाबाईची तीन पोरं दगावली ! ”
 ‘ अहो, डॉ. गुणवंतरावना वेळेवर बोलावलंच नाही. ’
 ‘ ठमाबाईच्या मोठ्या मुलींना त्यांनीच जीवदान दिलं ! डॉ.
 च्या सागण्याप्रमाणे ते आपले लोटकर—त्यानीं गाव सोडलं—
 अगदी बाहेर राहिले, पण जीवे वाचले ! तेंच, गावातली मात्र
 पोरं दगावली. ’ ‘ रंगूबाईची चिगी—अगदी पाण्याचं पितर,
 पण डॉक्टरच्या सागण्यावरून हवा बदलली—आणि पोरगी
 बचावली ! ’ अशा परिस्थितीत मुलावर निःस्सीम प्रेम असल्या-
 मुळं माझ्या बायकोला वाटायचं की, हे जे धन्वंतरी डॉक्टर
 याच्या हातात पोरांचे जीव वाचवण्याचं आहे, आणि त्यांची
 ह्या बाबतीतलीं मतं कळली पाहिजेत; ह्या विचारातच ती
 विचारी सारखी कुढत—सागत राहात असे. डॉक्टरची पक्की
 खात्री की, आपल्याला ह्यातलं कांही कळत नाही—आपण काहीं
 करूं शकत नाही, पण आपल्यावरील अंधश्रद्धा कायम राहावी
 म्हणून मग, छपवाछपवी आणि थातुरमातूर कांहींतरी करायचं
 डॉक्टरची ही स्थिति मग इतरांची गोष्टच नको !

“ प्रत्येक बाबतीत जनावरासारखी वृत्ति असती, तर तिला
 निदान दुःख तरी झालं नसतं. प्रत्येक बाबतीत माणसासारखी
 वृत्ति ठेवली असती, तर परमेश्वरावर श्रद्धा ठेवून कुणबी
 बायासारखं ‘ देवानं दिलं त्यानंच नेलं ’ असं बोलली असती.
 जीवन-सुख हें माणसाच्या हातात नसून परमेश्वराच्या हातांत
 आहे, हें तिला पटलं असतं. म्हणजे आपल्या पोरांचं
 दुःखनिवारण आपल्या हातांत आहे, या विचारानं डोक्यांत
 काहूर उठलं नसतं; पण तिला काय माहित की,

‘काळाची ही उडी पडेल वा जेव्हां ।

सोडविनां तेव्हां मायबाप ।

तुका म्हणे कोणा सोडविना कोणी ।

एका चक्रपाणी वाचोनिया. ॥

बाकी खरोखरीच तिची स्थितीच गुंतागुंतीची आणि बिकट होती. पदरात अशक्त, पायाच्या पितरासारखी पोरं—ज्वर, देवी, गोवर यासारखे गेग आ करून तयार—आणि हिचें तर त्याच्यावर निस्सीम प्रेम ! बरं, जोपासना हिच्याकडे, तर जोपासना कशी करावी याची माहिती परक्यास माहिती आणि मदत घ्यायला जावी तर पैशांचा प्रश्न, आणि इतकंही करून मदत होईलच अशी खात्री नाही; मग स्वतः कष्टी होण्यापलीकडे तिच्या हातांत काय होतं !

“ या तिच्या कुठण्यात मात्र कधींच खंड नव्हता. आमच्या भाडणाची तीव्रता कमी होऊन जरा कुठं रागाचा पारा उतरून काहीतरी काम हातात घेऊन आयुष्याला वळण लावावं म्हण-तोय, तोच कुणाचं तरी दुखणं दत्त म्हणून पुढं आलंच ! चिमीचं पोट फुगलंय, तर रामूला गोंवर दिसतोय ! झालं ! या क्षणापासून आमच्या पवित्र छळाला सुरवात. कुठल्या डॉक्टराकडं पळायचं, तर रामूला कोठल्या खोलीत डावायचं ! मग, इंजेक्शन काय आणि मिक्श्वरं काय—तापाचें तक्तें काय आणि डॉक्टरांची संमेलनं किती ! हे जरा कुठं हातांत येतंय, तर दुसरं काहीतरी उपटायचं; की पुन्हां सुरवात. एकूण काय, सुखाचा संसार म्हणून कधीं—कधीं नाहीच ! खऱ्या

काळजींतून खोठ्या काळजींत तर खोठ्या दुःखांतून खऱ्या दुःखांत, सारख्या कोलांट्या उड्या चालल्यांत, आणि हेंच आयुष्य बहुतेक कुटुंबात चालूं आहे. आतां आमच्या संसारात हें दुःख जास्त स्पष्ट होतं इतकंच ! माझी बायको श्रद्धाळू होती—तिचं पोरावर प्रेम होतं, पोरामुळं सुखाचा संसार हाणेंबा-
ऐवजीं संसारांत वीषच पेरलं गेलं.

“पोरामुळं भाडणाला कारणसुद्धा चागलं मिळालं होतं. प्रत्येकाचं अमक्या पोरावर प्रेम ठरून गेलं होतं, एवढं निमित्त भाडणाला पुरं होतं. माझं मोठ्या मुलीवर प्रेम, तर तिचं धाकट्या मुलावर, मुलं जशी मोठी झाली आणि त्याचे स्वभाव दिसून येऊं लागले, तसं त्याच्या बाजूवाही ठरून गेल्या. आम्हीही त्यांना एकमेकांच्या बाजूस ओढण्यास कसूर करीत नव्हतो ! याचा विचारावर जोपासनेवर परिणाम झाला, पण आमच्या ह्या अनादि-अनंत युद्धात तो विचार अमक्या डोक्यांत आलाच नाही. पोरगी नेहमी माझ्या बाजूला तर पोरगा तिच्या बाजूला—आईच्याच वळणावर होत ! तो. मला त्याच्याबद्दल द्वेष वाटे !”

— १७ —

“याप्रमाणं आयुष्य ढकलत असतांना आमच्यांतला द्वेष वाढतच होता. आतां तर मतभेदामुळं तट पडण्याऐवजीं दोघा तल्हा अटीतटीमुळेंच मतभेद होऊं लागले. तिचं मन कसंही असो, अगर कांहीही इच्छा असो; माझं त्याच्या उलट उत्तर

ठरलेलंच ! अर्थात् तिची उत्तरं आणि माझ्याशी वागणूक याला साजेशीच असे. लग्नानंतर चार वर्षांनीं आम्ही दोघंही मनांत उमगलों की, आता एकमेकांला समजून वागण्याची आशा नाहीं— आपआपसात मतैक्य होणं शक्य नाहीं!—आणि आम्ही तो प्रयत्नहि पण सोडून दिला, अगदी सरळ व्यवहारा- तसुद्धा आमचे मतभेद कायम ! नुसतं मुलाचं उदाहरण तुम्हांला मी सांगितलेच. आतां माझीं मतं मला मोठी मोलाची होतीं, किंवा मी ती सोडून दिलीं असतीं तर विशेष हानी झालीं असती असं नाहीं, पण तिची जर माझ्याविरुद्ध मतं आणि त्याला होकार देणं म्हणजे शरण जाणच की नाहीं ? आणि बाकीं मी कशालाही संमति दिली असती, पण हा विचारसुद्धां मला रुचत नव्हता. बायकोची माझ्या बाबतींत तीच वृत्ति, तिची खात्री कीं, प्रत्येक बाबतींत आपण बरोबर आहोंत, तर मी स्वतःला सर्वस्वी निर्दोष समजत होतो, शेषटी आम- च्यात बोलणं बंद होत होतं नुसत्या म्हुणावर आलं. ‘वाजले किती ?’ ‘बाहेर कोण आलय,’ असल्या साध्या शब्दावर सर्व व्यवहार आले.

“अशा ठरलेल्या प्रश्नोत्तरापेक्षां एकादा उणा अधिक शब्द—कीं भांडण पेटलंच ! चहा पिताना, जेवताना, खेळताना केव्हाही चकमक आपली ठरलेलीच ! गोष्टीचं महत्त्व असो वा नसो; खुट्टे झालं कीं भांडण भडकलंच ! माझ्या पुरतंच म्हणाल, तर मीं तिच्या विषयीं मत्सरात नुसता धुमसत होतो. ती चहा पीत असो, किंवा वीणत बसलेली असो, तिची प्रत्येक वागणूक

मला तिरस्कारणीय वाटे! तिनं नुसतं खुर्चीवर रेलून मोकळ्या अंगानं आळस दिला तरी मला हें कृत्य संतापदायक होई! ही द्वेषाची वृत्ती अगदी नियमीतपणे पद्धतशीर व वेळच्या वेळीं पुन्हा हृदयात येई, व त्याला आपण प्रेम म्हणतो, त्याच्याशी याचा लागाबाधा होता; पण हे मी बोललो नाही!

‘पण ह्या दोहोत अगदी एकसूत्रता होती. प्रेमाचा काल संपला, की द्वेषाची सुरवात. त्याची तीव्रतासुद्धा अगदी परस्परालंबी असे. तीव्र प्रेमाचा झपाटा, की द्वेषाचा काळ लाबलाच, आणि द्वेषाचा काळ अल्पजीवी ठरला की, मिळमित प्रेमाचं प्रदर्शन आलंच! प्रेम आणि द्वेष ही एकाच भावनेची दोन परस्पर विरोधी टोकं आहेत, हे आम्हाला त्यावेळीं समजलं नव्हतं.

‘आम्हाला परिस्थितीची जाणीव व अर्थ जर समजता तर एकंदर जगणंच भयंकर झालं असतं; पण आम्हाला हें कळलंच नाही. आणि अनियमित आयुष्याच्या प्रत्येक माणसात—शांती आणि शिक्षा ही यातच आहेत. परिस्थितीच्या दुःखाकडे एक प्रकारच्या धुक्यातून पाहण्याची संवयच लागते. आम्ही दोघेही असंच वागत होतो. घरची व्यवस्था, मुलाची जोपासना, त्याची शाळा, स्वतःचे कपडे, खोलीतलं फर्निचर, तर दाराचें पडदे, वगैरे गरजेच्या बाबींकडे मन गुंतवून ती परिस्थितीचा भयंकरपणा विसरण्याचा प्रयत्न करी. मलाही दररोजचं काम, पत्ते किंवा गंजीफा माझ्या मनास गूंग करण्यास पुरेशा होत्या. याप्रमाणें प्रत्येकजण आपला सारखा गुंतलेला आणि

दोघांची खात्री की, जितक्या या इतर बाबींचा व्यासंग जास्त, तितका आपला खुनस आणि हाडवैर वाढीला उपयोग जास्त आहे.

“तुला तुझ्या माकडचेष्टा ठीक आहेत, मी तिला म्हणत असे. तुझ्या कालच्या नाटकानं माझं डोकं उठलं आणि आज तर मला सभेला जायचंय.’ हो तुम्हाला जीवाला लावून घेण्याचं कांही कारण नाही.’ नुसता विचार करूनच ती राहत नसे. तर चागला तोंडानं ठणाऱ्या करीत असे’ तुम्हाला काय; पण कारस्थानं रातभर डोळ्याला डोळा लागू दिल्या असेल तर शपथ !”

“मनाचा विकृति डिप्रॉटिअम, हिस्टेरिक्स वगैरे नवीन भपकेदार शास्त्रार्थ हा शुद्ध गाढवपणा आहे. इतकेच नव्हे, तर तो दुष्ट व विघ्नारी गढवपणा आहे. आता डॉक्टरनी माझ्या बायकोला हिस्टेरीया व मला अनैसर्गिक आक्षेप म्हणून निका-लात काढलं असतं कदाचित ! अनुपान औषधसुद्धा सुरू केलं असतं; पण आम्हाला सुधारण्यासारखं काही नव्हतंच !

“याप्रमाणं खरोखरी परिस्थितीची जाणीव नसताना निव्वळ भ्रमांत आम्ही राहात होतो आणि जर तो प्रसंग घडला नसता, तर मीहि माझं आयुष्य चागलं गेलं—निदान वार्डट तरी नाहीच—अशा मनोरंगात बुद्धा झालो असतो. मला एक-मेकामधील दुःखाच्या दरीची आणि किळसवाण्या असल्याची कल्पना न येतां, उगीच हताशपणं आयुष्याशी झुंजे देत राहिलो असतो. आम्ही एकमेकांच्या आयुष्यांत बीज कालवळं,

आणि सारखं एकमेकांना फसवित डोळ्यात धूळ फेकीत राहिलो—डोळ्यावर कातडं ओढत राहिलो. याचप्रमाणं नरक-वासात शेकडा नळ्याणव कुटूंब पिचतायत याची मला तेव्हा कल्पनाहि नव्हती! मी नरकात कुजतोय याची मला त्यावेळी कल्पना नव्हती, आणि साहजिकच इतर बाबींचा मी कधी विचारच त्यावेळीं केला नाही.

“ सामान्यप्रतीच्या आयुष्यात आणि अव्यवस्थित आयुष्य यात किती भयंकर साम्य आहे हे पाहिलं कीं आश्चर्य वाटतं! याप्रमाणं मातापितरांनी एकमेकांचं आयुष्य असह्य केलं की— त्याचवेळी पोरान्या दृष्टीनें शिक्षणाकरता सोय म्हणून शहरांत येणं भाग पडतं ” नंतर तो स्तब्ध बसला. मला हुंदका आल्यासारखं वाटलं. स्टेशनही जवळच आलं होतं.

“ किती वाजले ? ” त्यानें विचारलं.

“ दोन. ”

“ काय थकलात वाटतं. त्यानं मला विचारलं.

“ मी नाही, पण तुम्ही मात्र थकलेले दिसता. घशाला कोरड पडली वाटते. जरा स्टेशनवर पाणी पिऊन येतो. ” प्लॅट फॉर्मवर उतरताच तो बोलला,

मी एकटाच बसून त्याच्या बोलण्याच्या विचारांत इतका गर्क झालो होतो कीं, तो पुन्हा येऊन बसलेला मला कळलं सुद्धा नाही

— १८ —

“ मी वारंवार मुद्दा सोडून बाजूला जात आहे, पण याबद्दल फार वेळ विचार केल्यामुळे प्रत्येक गोष्टीकडे पाहण्याचा माझा दृष्टिकोन बदलला आहे आणि म्हणून सर्व तपशीलवार सांगणं भाग आहे.

“ याप्रमाणे आम्ही शहरात राहण्यास आलों. दुःखी लोकांना सुखाचा निःश्वास सोडायला शहरात खेड्यातल्यापेक्षा जास्त अवसर असतो. स्वतःच्या निर्जीव, गंजलेल्या आयुष्यक्रमाचा विचारसुद्धा न येता तो शहरात वाटेल तितके दिवस कटू शकेल. स्वतःचा विचार करायला फुरसतच कोठे आहे? सारखा गुंतलेला, घाण्याचा बैलच जसा ! सामाजिक गोष्टीत पोराची, स्वतःची—प्रकृतीची काळजी, त्याचं शिक्षण, कलेची प्रदर्शनं, लोकांच्या भेटी—त्याची परतभेट—सारखी धुमाळ लागली आहे. भेट घेणं कर्तव्य आहे असं एकादं—दुसरं तरी धेंड हटकून शहरात हजर आहेच. स्वतःच्या प्रकृतीची तक्रार दुरुस्त करून धेतलीच पाहिजे. पोराचं औषध पाणी आहे. शाळेच्या प्रगति पुस्तकावर शाळेत चौकशी केली पाहिजे. एक ना दोन हजार गोष्टी—आयुष्य म्हणजे नुसता भ्रमाचा भोपळा आहे.

“ परस्परांच्या सहवासाचा दुःखाचा एकमेकांना ससर्ग न देता याप्रमाणे आम्ही राहात होतो, शिवाय, घराची व्यवस्था लावण्यात शहरात नवीनच आल्यामुळे वाटणाऱ्या नाविन्यात व सर्व सोयी पूर्ण होण्याकरता लागणाऱ्या हेलपाट्यात वेळ जात होता.”

“दुसऱ्याच वसंतऋतूंत असा एक प्रसंग घडला की, पुढल्या सगळ्या संसारचित्राचा त्यानं पायाच घातला. तिची प्रकृती जरा अशीतशीच होती. आणि तेवढ्यांत डॉक्टरानी तिला पुन्हा मातृपद स्वीकारण्याची बंदी केली. इतकेंच नव्हे तर, संततीनियमनाची सर्व माहिती साधनासकट तिला शिकविली मला हा प्रकार ब्रिभत्सच वाटला व मी माझी त्याला स्पष्ट नापसंती दर्शवली. पण, तिन हटवादीपणानं माझं सागणं झिडकारून डॉक्टरच्या सल्याप्रमाणं वागणं ठरवलं. पोटापाण्याची आवाळ असली तरी कामकरी शेतकऱ्याला पोराची गरज असते आणि संततीची गरज आहे हाच त्याच्यातील स्त्रीपुरुष उपभोगाच्या समर्थनाचा पाया आहे. आपल्यात ज्याना सतती आहे त्याना त्याची गरज नाही. उलट आपल्या त्रासाला आणि खर्चाला ही कारणीभूत आहेत. थोडक्यात पोरं म्हणजे डोक्यावर भारच आहे; पण मग आपल्या विषयलंपट आयुष्याचं समर्थन कसं करायचं! मग कृत्रिम साधनांनी प्रजोत्पादन बंद तरी करायचं किंवा दुदैवानं या साधनांनी दगा दिलाच, तर पोराना आपत्ति समजायचं आणि हें तर जास्तच वाईट पण काहीं असलं तरी, तोड बंद करण्यासारखं समर्थन आपल्याजवळ नाही हे खास! आणि आपला नैतिक अधःपात इतका झालाच, कीं आपणांस समर्थन असण्याची गरजही वाटत नाही. आज सुशिक्षित समाजातले बहुतेक सर्व—स्वतःच्या सदस्सद्भाविवेक बुद्धीला पश्चातापाची टोचणी न लावता—याप्रमाणे वागत आहेत जिथे सदस्सद्भाविवेक बुद्धीचं अस्तित्वसद्दा नाही. तिथें

पश्चातापाची अपेक्षा करण धोक्याचंच आहे. आता जनमतालाच सद्सद्विवेकबुद्धी समजायचं ठरवलं तर मात्र याला रानटी कायदा म्हणता येईल. आणि या वागणुकीचं व्यक्तीलाही काही वाटत नाही आणि समजालाही धक्का बसत नाही. मग समाजात सगळ्यांनीच सद्सद्विवेकबुद्धीला फांटा देऊन वरीलप्रमाणं वागत असताना नागड-प्रदर्शन करण्यात मला लाज कसली ! शिवाय यात फौजदारी गुन्हाही होत नाही. शारीरिक गरजेच्या दुबळेंपणामुलं व्यभिचारही बळी पडून ज्याचं शील उकिरडयावर आलं, त्यांना कैदेची शिक्षा अगदी ठीक आहे; पण आम्ही तेच योग्य वेळीं मानापानात तोच गुन्हा पचवीत आहोत !

“ दोन वर्षांच्या अवधीत डॉक्टरनी पुरवलेल्या साधनाचा व शिक्षणाचा दृश्य परिणाम होऊं लागला. बाबकोचा चेहरा खुलला. तिच्यातल्या मोहकपणाला भलताच रंगेलपणा चढला. या फरकाची तिला जाणीव होती आणि या फरकाचं तिला महत्त्वही वाटू लागलं. तिचं सौंदर्य दिलखेचक व वेधक होतं. तीस वर्षांच्या वयाला मातृपदाची जबाबदारी नसताना तिच्या दंग असणाऱ्या चिडखोर स्वभावास साजेसंच हें सौंदर्य होतं. जिथं जाईल तिथं पुरुषांच्या नजरा हिच्याकडे खिळलेल्या असायच्या. बरेच दिवस ठाणावर बाधलेल्या नाठाळ घोडयासारखी तिची वृत्ति होती. बहुतेक बायकांना जसा धाक नव्हता—तसा हिलाही कोणाचा लगाम नव्हता. मी हें जाणलं आणि मला भीतीचा धक्का बसला. ”

-- १९ --

तो एकदम उठला आणि खिडकीकडे गेला. 'माफ करा हं' त्यानं म्हटलं आणि निश्चल दृष्टीनं तो थोडा वेळ बाहेर पहात राहिला. एक दीर्घ निश्वास सोडून तो पुन्हा जागेवर येऊन बसला.

त्याच्या चेहेऱ्यात भलताच बदल झाला होता. त्याच्या नजरेत दर्शनपणा दिसत होता, तर आंठावर विलक्षण हास्य दिसत होतं. 'जरा दमत्यासारखं वाटतंय, पण गोष्ट मात्र पुरी करतो. अजून वेळ पुष्कळच आहे. पहाट काही झालेली नाही."

"हो!" त्याने सिगरेटचा झुरका मारून बोलण्यास सुरवात केली. "मुलं होण्याचं बंद होताच ती चागलीच सुट्टा व सतेज दिसू लागली. पोरान्नी काळजी व त्यामुळे होणारा त्रास पार पळाला. गाडी अगदी पूर्वपदावर आली.

"दारूच्या निशेत झिंगलेला माणूस जसा शुद्धीवर येतो, त्याप्रमाणे तिला आपल्या भोंवतालच्या आनंदी जगाचा व त्यातील सुखाचा अभिलाष वाटू लागला. आतापर्यंत याचा तिला विसर पडला होता. यातलं सुख मिळवण्याचं ती चुकली होती. 'आता पूर्ण उपभोग घेतला पाहिजे, नाहीतर वेळ टळून जाईल.' हें विचार तिच्या मनात येत असावेत, अगर स्वरो-स्वरीच तिला हे पटत असावं, असा माझा समज झाला. जगात ज्याला 'प्रेम' म्हणतात, त्याच्याशिवाय सगळं व्यर्थ आहे. असंच तिच्या शिक्षण दिल असताना, याशिवाय दुसरं तिच्या

मनांत तरी काय येणार हैच मला समजत नाही आतां लग्नानंतर 'प्रेमा' चा थोडा अनुभव तिला मिळाला असेल, पण त्यामुळं तिची अगदीं समाधानी झाली अगर तिच्या अपेक्षाप्रमाणें सर्व तिला मिळालं असं मुळीच नाही. पुष्कळ निराशा तिच्या पदरी आली होती. भ्रमनिरास होताच—लग्नानंतर त्रासही भोगला होता आणि तिला कल्पना नसणारं हें पोराचं लचाड मागं लागून तिला दुःखही झालं होतं. मातृपदाचं ऋण झुगारून देण्याचं ज्ञान देणारं हे परोपकारी विद्वान डॉक्टर भेटेसतोंपर्यंत सर्व दुःख आणि त्रास तिनं भोगला होता. त्यामुळं डॉक्टरचा सल्ला म्हणजे तिला संजीवनी वाटली, आणि तिनं पुन्हा 'प्रेमा' करताच जगायचं ठरवलं !

“ मत्सरानं आणि द्वेषानं बरबटलेल्या नवऱ्याच्या प्रेमाकरता ती हपापलेली नव्हती, तर नवीन पवित्र प्रेमाचा निदिध्यास तिनं घेतला होता. निदान तिच्याकडे पाहताना मला तरी हैच दिसत होतं, आणि यामुळें माझं मन मात्र अस्वस्थ होई. शिवाय, असें विचार ती दुसऱ्याजबळ अगदीं उघड करण्याची एकही संधी ती सोडीना; पण ते माझ्या कानावर यावेंत ही तर तिची इच्छा दिसे ! एक तासापूर्वी अगदीं उलट ती बोलली असती, हैहीं तितकंच खरं आहे. स्वतःच्या आयुष्यात मौज लुटण्याऐवजीं पोराकरता शिजायचं अगर वेळीं अवेळी मातृपद स्वीकारून काळजी निर्माण करायची, ही केवीलवाणी स्थिति आहे असं ती केव्हां गंभीरपणांत, तर केव्हा चेष्टेनं प्रतिपादन करीत असे. आतां पोरांबद्दल

काळजी सुटून स्वतःची निगा राखण्यात ती जास्त दंग असे. स्वतः चागलं दिसावं व सुखं भोगावोत, या बाबीकडे तिचं लक्ष लागलं, पण ती हे उघड मात्र दिसू देत नसे एकाद्या कलेचा व्यासंग असावा असं सुद्धा तिच्या मनानं घेतलं. तिनं पेटीची प्रॅकटीस पुन्हा सुरू केली. पूर्वीसुद्धा तिची याबाबत तयारी चागलीच होती. पुढल्या संकटाच्या धोक्याची हीच दृश्य प्रस्तावना होती. ” त्यानं म्लान दृष्टीनं खिडकीतून पुन्हा बाहेर पाहिलं आणि स्वतःची चित्तवृत्ति शक्यतितकी ताब्यात ठेवून त्यानं पुन्हा सुरवात केली. “ आणि यावेळी त्या वृत्तीनं आमच्या संसारात प्रवेश केला. ” त्याचा आवाज अडखळला. त्या व्यक्तीचं नाव सागणं अगर उल्लेख करणं त्याला त्रासदायक वाटू लागलं. पण निश्चयपूर्वक त्यानं अंतःकरणावरचं ओझं खाली केलं आणि पुन्हा पुढे सुरवात केली “ माझ्यादृष्टीनं तो अगदी नीच होता. माझ्या संसाराचं वाटोळं केलं म्हणून मी असं म्हणत नाही, तर खरोखरीच तो चाडाल होता आणि तो इतका अधम होता, यावरूनच ही बया किती बेछूट होती याची कल्पना येते. हा नसता तर दुसरा आला असता. हें असं होणं भागच होतं, यात बिलकुल शंका नाही ” क्षणभर थांबून त्यानं पुढं सांगितलं “ तो एक म्युझिक डायरेक्टर होता थोडा धंदेवाईक, पण जरा संगितप्रेमी-हौशीच होता. त्याचा बाप व आम्ही अगदी शेजारी, पण त्यानं सर्व इस्टेट गमावली होती. एकंदर मुलं तीन. सर्वांची सोय लावली होती. हा सर्वांत धाकटा. आजोळी रहात असे. तिथंच स्वारी पेटी

शिकली आणि आता जलशात साधारण वाजवीत असें.
याच गृहस्थाने —”

भाऊसाहेब समंताना काही तरी बोलायचं होतं—पण ते प्रयत्नपूर्व कष्टानं त्यांनी दाबलं आणि जरा जल्ददीन सांगण्यास सुरवात केली.

“ तो आजोळी कसा वागत होता हे मला माहीत नाही. पण त्यावर्षी तो तेथे आमचेकडे आला. त्याचे डोळे पाणीदार होते. तोडावर नेहमी हास्य ! मिशाचे आकडे पिळलेले, केस मागे वळवलेले, आणि कपडे अगदी आधुनिक पद्धतीचे. एकंदरीत चेहरा जरा मिळमिळीतच. ‘टांकाऊ नाही काही इतका बायकानी म्हणण्यासारखा—आगकाठी अशक्तच, पण बेडौल नाही—अशी स्वारी होती. मिळाल्या संधीचा पूर्ण उपयोग करून गळ्यात पडण्याची वृत्ति; पण जरा कुठं निराशा दिसली की, माघार घेण्याइतका संवेदनीय स्वभाव. मात्र बाह्य डामडौलास शोभून मात्र त्याची ही सर्व वागणूक असे. पायात पेटंट लेदरचा बूट व गळ्याभोवती भडक रंगाची टॉय तो वापरी. अशा काही अस्सल व अलौकिक गोष्टी त्यांनी जमवल्या होत्या की, त्यामुळं बायकावर छाप बसावी आणि त्यांना आपलेपणा निर्माण व्हावा. प्रत्येक बाबीत सूचक बोलण्याची त्याची तय्यारी होती—तुटक बोलून सोडायचं—जसं काही सर्व बाकीचं तुम्हाला माहीत आहे; आणि तुमच्या मनःचक्षूंपुढं सर्व प्रसंग उभा असून तुम्हीसुद्धां ते बोलणं पुरं करू शकाल. हेंच ते सद्गृहस्थ आपल्या संगितानं पुढच्या सर्व गोष्टीस कारणीभूत झाले. ”

“ माझ्या चौकशाच्या वेळीं सर्व गोष्टीचा असा कळस जुळवला होता की, मत्सरानं बायकोचा खून केला असं दिसावं; पण हे खरं नाही. निदान असं म्हणताना त्यात बरीच दुरुस्ती करावी लागेल. माझ्या बायकोच्या पापाबद्दल कोर्टांची खात्री झाली होती व माझ्या अब्रुच्या (हे त्याचं म्हणणं) रक्षणाकरता मी खून केला आणि म्हणून मी निर्दोष सुटलों. मी त्याच वेळीं सर्व गोष्टी संगतवार योग्य संदर्भान सांगितल्या, पण याचा अर्थ मी माझ्या बायकोच्या नावावर लोकापवाद येऊ नये म्हणून सागतोय, असा केला गेला. पण खरोखरी त्या संगीत शास्त्रज्ञाशी तिचे कसे संबंध होते याची मला अगर तिला बिलकुल पर्वा नव्हती. खरोखरी दुःख कशाचं होतं ते मी पूर्वी सांगितलंच आहे एकमेकामध्ये द्वेषामुळे जो ताण पडला होता व दोघांच्यात गैरसमजाची दरी आऽवासून पसरली होती. त्यामुळे थोडा स्पर्श अगर मनोविकाराचा जोर निकाल लावायला पुरा होता. आता आमच्यात भाडणहि वारंवार होत होती आणि त्याचं स्वरूपही रानटी होतं; आणि पाशवी मनोवृत्तीनं प्रदर्शनातच त्याचं रुपांतर होई. तो जरी नसता, तरी दुसरा कोणीतरी निर्माण होऊन हीच कामगिरी त्यानंही बजावली असती. मत्सराला एक कारण पुरत नाही असं दिसेलं तर दुसरं उंकरून काढलं गेलं असतं. माझं म्हणणं इतकंच की माझ्यासारखं आयुष्य असणाऱ्या नवऱ्यानी आज ना उद्या या व्यभिचाराकडे दुर्लक्ष तरी केलं पाहिजे किंवा धडस्फोट तरी घेतले पाहिजेत, नाहीतर माझ्याप्रमाणें बायकोचे खून तरी

पाडले पाहिजेत, किंवा आत्महत्या तरी केली पाहिजे. यातल्या एकाही गोष्टीची गरज नाही असं माणसांत कोणी सांपडलं तर मात्र त्याला दुर्मिळ अपवादच म्हटलं पाहिजे. मी स्वतः कितीतरी वेळां आत्महत्या करण्याच्या बेतांत होतो, तर बायकोनं अनेक वेळां विषाचा पेला स्वतःच्या ओंठापासून परत घेतला.”

— २० —

“शेवटची आकाशाची कुन्हाड पडण्यापूर्वी असाच प्रसंग एकदा येऊन गेला. काही दिवस आमचे बीन भाडणाचें चालले होते. तात्पुरता तह झाला होता. आणि या तहनाम्याच्या चिंध्या उडवायला दुसरे निमित्त नसल्यामुळें आम्ही प्रदर्शनात पहिलं पदक मिळालेल्या कुत्र्याबद्दल बोललो. ‘पदक नव्हे’ तिनं उत्तर दिलं ‘फक्त सन्माननीय उल्लेख’ एवढ्यावरनंच भांडण पेटलं आणि मग निरनिराळे विषय निघून एकमेकांना टाकून बोलायला सुरवात झाली.” हें मला नेहमीचंच ठाऊक आहे. सदाची तुमची हीच तऱ्हा ‘तूच तसं बोललीस.’ ‘छे! मी तसं कधीच म्हणालें नाही.’ ‘म्हणजे मीच खोटा.’ वगैरे वगैरे. आणखी एक-क्षणांत मारूं किंवा मरूं. अशा त्वेषांत-भांडण सुरू होणार असं वाटे. हे होणार हें दिसत असल्यामुळं भिऊन तुम्ही संयम स्वीकारणार, इतक्यांत द्वेषाचा संचार होतो. तिची मनःस्थिति तर माझ्यापेक्षां वाईट. माझ्या प्रत्येक वाक्याचा उलट अर्थ करायचा आणि मग विषारी वाक्याण

सोडून मला चर्जर करायचं. माझ्या सगळ्या नाजूक जागीं हाणून, व्रण मोकळे करायचे. माझ्या स्वभावातल्या व्यंगाचं इंगित तिला माहीत होतंच. जसजसं भाडण रंगात आलं, तस-तशा गोष्टी भलत्याच थराला गेल्या. 'तोंड बंद.' मी हेच किंवा असंच कांहींतरी म्हटलं. तिने खोलीतून बाहेर मुलाच्या-कडे पळण्यास सुरवात केली. मी मागे लागलो. हेतु इतकाच की, तिला सर्व ऐकायला मिळावं. मी नुसतं तिच्या पोलक्याचा बाहीला धरलं असेल, तोंच तिने मारल्याचं ढोंग करून ओरडायला सुरवात केली. "बघारे बाबानो ! मला मारायचं चाललंय." मी संतापाने ओरडलो. "खोटं बोलूं नकोस." तीही तितक्याच जोरांत किंचाळली, 'ही काही पहिलीच खेप नाही.' सगळ्या पोरानी तिला मिठी मारली आणि ही त्यांना शान्त करित होती. माझ तोंड चालूच होतं. 'उगीच बनवून सागूं नकोस.' 'तुमच्या नजरेला सगळंच खोटं दिसतं तुम्हाला काय होतंय ! खुशाल एकाद्याचा जीव घ्याल आणि सागाल मरणाचं ढोंग चाललंय म्हणून. आता आपली पूर्ण ओळख पटली. इतकीच तुमची इच्छा !"

"कुठ्याच्या मोतानं मर !" मी ओरडलों. हे शब्द तोंडा-तून कसे बाहेर पडले याचेंच आश्चर्य वाटतं. मला एकदम भीती वाटू लागली. इतकं बोलून मी ताबडतोब खोलीत जाऊन सिगरेट ओढत बसलों. माजघरात तिची स्वतः बाहेर जाण्याची तयारी चाललेली मला स्पष्ट ऐकू येत होती. 'कुठं निघालीस ?' मी विचारलं, पण मला उत्तर मिळालं नाही 'गेली

तर पीडा गेली. असं म्हणत मी परत खोलींत येऊन स्वस्थ सिगरेट ओढत बसलों. हजारो निरनिराळे बेत व युक्त्या माझ्या डोक्यात •सूडबुद्धीनं व झालेल्या गोष्टीच्या परिमार्जनाकरतां येऊन गेल्या. त्याचा विचार करीत मी पडून राहिलो. एकदा मनात आलं कीं, हिला सोडून कुठंतरी देशातर करावं म्हणजे त्रास चुकला. एकदा तर असा सुखद विचार येऊन गेला की, हिची मागची कटकट संपली की आपण दुसरी नवी मुलगी पहावी. आपला तिचा संबंध तुटला की तिचं मरणच ओढवलं. एकदा वाटलं घटस्फोट घ्यावा, आणि त्या दृष्टीनें विचारचक्र फिरूं लागलं. मग माझ्या मनांत आलं की हे सर्व मुद्याला सोडून चाललंय. या विचाराचा काही उपयोग नाही आणि माझ्या पवित्र अन्तःकरणावर धूम्रपटल पसरण्याकरता मी जोरानं सिगरेट फुंकू लागलों.

“घरांतले सर्व व्यवहार सुरळीत चालू होते, स्वयंपाकिणीनं विचारायचं ‘बाई कुठं गेल्या ? केव्हां परत येतील ? ?’ ‘तुम्हाला चहा आणूं ?’ मी जेवायला माजघरात जातो, तों पोरांनी माझ्याकडे प्रश्नार्थक तिरस्कारयुक्त कटाक्ष टाकायचा. विशेषतः रामानें—कारण त्याला या गोष्टीचा अर्थ कळू लागला होता. आम्ही मुकाटयानं जेवण उरकायचीं, पण तिचा अजून घरीं पत्ता नव्हता. मध्यंतरी दोन निरनिराळ्या भावना माझ्या मनांत येऊन गेल्या. एकदा राग यायचा की, स्वतःच्या गैरहजेरीनं ती मुलांना आणि मला छळते आहे; पण केव्हांतरी घरीं परत येईलच, एकदां. अशी

भीति वाटे कीं, ही आता घरी परत न येतां जिवाचं कांहीं बरंवाईट करून घेईल. स्वतःच जाऊन घरी आणावं. पण ती असणार कुठं ? बहिणीच्या घरी ! पण तिथं जाऊन चौकशी करणं अपमानास्पद. शिवाय, मला छळतेच आहे तर तिलाही त्रास भोगू दे. स्वतःच्या त्रासाला न जुमानता चार ठिकाणीं फिरून चौकशी करावी, तर मी तिच्या हातातलं बाहुलं बनणार, आणि हीच तर घर सोडतांना तिची अपेक्षा असणार. असं झालं तर प्रकरण भलतंच शेफारून बसेल ! पण, ती बहिणी-कडं न जाता स्वतःचं बरंवाईट करून बसली तर ? अकरा वाजले, बारा वाजले खोलीत जाऊन स्वस्थ तिची वाट पाहात झोपावे, तर मूर्खपणा पदरी येणार. नरं वेळ जाईना म्हणून काही तरी लिहायला-वाचायला घ्यावं, तर लक्ष लागेना. नुसता रागाने फणफणत, चडफडत वाट पाहात बसायचं, जरा खुट्टे झालं की इकडे तिकडे पाहायचं. असं नुसतं वाट पाहात बसण्याशिवाय गत्यंतर उरत नाही. पहाटे चारचा सुमार झाला तरी तिचा घरीं पत्ता नाही. दिवस उगवावयाच्या सुमाराला मला झोप लागली. मी उठलों त्यावेळीही ती घरीं आलेली नव्हती. घरातलें सर्व व्यवहार सुरळीत चाललेले होते; पण माझ्याकडे पहातांना प्रत्येकाच्या कपाळावर आठ्या आणि आपलं प्रश्नचिन्ह कायम ! नसं कांहीं झाल्या गोष्टीत मीच एकटा गुन्हेगार होतो. तिच्या जीवाच्या काळजीमुळें भीति व घरातून निघून गेल्यामुळें राग या दोन्हीचं तुंबलयुद्ध अंतः-करणात चालूं असतांनाच अकरा वाजण्याचें सुमारास तिची

बहीण जासुदासारखी घरी दत्त म्हणून उभी राहिली. पुन्हा आपलं येरे माझ्या मागल्या चालूच आहे. “काय तिची मनःस्थिति झाली आहे. काय, झालं तरी काय ?” “काही झालं नाही” तिचा हट्टी दुर्दम्य स्वभाव मी सांगितला व आपलं निर्दोषत्व सिद्ध केलं. ‘हो—पण जन्मभर हें असं कसं चालायचं ! तिची बहीण म्हणाली. ‘त्याचा विचार तिनं करावा. मी याबाबद प्रथम पाऊल टाकणार नाही. तिची निराळं होण्याची इच्छा असेल तर घटस्फोट घेऊं दे ! मी उत्तर दिलें, बहीण काही साध्य न होतां परत गेली. मी काहीं करणार नाहीं हे निर्विकार मनानें दाबून बोलून गेलो खरा; पण पोरोंचें घाबरट दुःखी चेहरे नजरेसमोर पडले की पळत जाऊन आपणच तिला घरी आणवें असं मनात आलं. मी सिगरेट ओढीत खोलीत येरझाऱ्या घालूं लागलो. जेवणापूर्वीं मी थोडी ब्रॅडी घेतली. हेतु इतकाच की, माझ्या मूर्खपणावर पांघरूण पडावं.

“दोनप्रहरी तीन वाजता ती स्वतः टाग्यातून घरीं आली. माझ्याशी कांहीच न बोलल्यामुळें मला वाटलं, हिच्या मनात आता एकी करावयाची असावी म्हणून. मी म्हटलें तूंच माझी निर्भर्त्सना केल्यामुळं मी संतापलो व तूंच या भांडणास कारणीभूत झाली आहेस असं सांगितलं; पण तिनं माझ्याकडे रागाच्या बेपर्वाईनं एक कटाक्ष टाकला. अर्थात् चेहरा तर दुःखानं म्लान दिसत होताच पण ही नरमाई करतां आली नसून पोराना नेण्याकरता आली आहे व आपुढें एक-

मेकाचं पटणं शक्य नाही हें स्पष्ट झालं. यावर स्वतःच्या कुजकट शब्दानीं तुंच मला डिवचलंस असं मी सांगितलं. त्यावर तिनं माझ्याकडे विजयी पण क्रूर मुद्रेन पाहून 'पुरे ! तुम्हाला पश्चात्ताप झाला आहे. ' असं, बोलली. "या विनोदांत काही अर्थ नाही " असं मी बोललो. तेव्हा पुढं ती काही तरी बरळली : पण मला ते उमगलंच नाही, पण ती ताबडतोब आपल्या खोलीत गेली व आतून दरवाजा बंद करून घेतला. मी दारावर बरेच धक्के मारले, पण मला उत्तर मिळालं नाही. रागारागानं मी परत फिरलो अर्ध्या तासानं मोठी मुलगी रडत आलां व " काय झालेय आईचं समजत नाही. ' असं आम्ही दोघेही मिळून म्हणालो खोलीत जाऊन तिच्या बिछान्यावर गेलो सर्वपोषाख करून बाहेर जाण्याच्या तयारीत बिछान्याजवळ ती अस्ताव्यस्त पडली होती, आणि शेजारीच अफूची बाटली दिसली. आम्ही तिला शुद्धीवर आणली, पण लगेच डोळ्यातून गंगा-यमुना सुरू झाल्या व अशा रीतीने एकीत तो शेवट झाला. आमच्या अन्तःकरणांत द्वेषाची जोपासना चाललीच होती. उलट या भांडणाच्या त्रासानं ती वाढली होती व त्याबद्दल मनात परस्पराना आम्ही दोघे देत होतो. याशिवाय दुसरा परिणाम होणं शक्यच नव्हतं; आणि पुन्हा आमचा संसाराचा गाढा मार्गाला लागला.

‘महिन्यातून—आठवड्यांतून अशी चढती कमान वाढत वाढत भाडणं दररोज होऊं लागली. पुन्हा भांडणाचा तोच प्रकार तोच शेवट ! एकदां तर कंटाळून मी देशांतर करावं

असं ठरवलं. तिकीटसुद्धा काढलं. ही आळीमिळी दोन दिवस टिकली; पण पुन्हा त्वयार्थं मयार्थं करून समेट झाला. मी परगावीं जाण्याचं सोडून दिलं.

— २१ —

हे शिष्ट—गोविंदराव ठोबे त्याचं नाव. यांनी आमचे घरी पाऊल टाकलं त्यावेळी अशी घराची व मनाची परिस्थिति होती. एका सकाळीं त्याचा मोर्चा आमचें घरी आला व मी नोकरास त्यांना दिवाणखान्यात बसवण्यास सांगितलं. पूर्वीची माझी व त्यांची घसट होती; पण यावेळी तो स्नेहसंबंध-लक्षात न आणता जरा जपूनच तो वागत होता. त्याच्या वागणुकीत, बोलण्यात पहिला ऋणानुबंध दिसत नव्हता; पण मी माझ्या वागणुकीत त्याची जानपछान पटवली व त्यानेही ही सूचना विनदिकृत शहाणपणाने स्वीकारली.

“ त्याला पाहताक्षणीच माझा त्याच्याबद्दल दुराग्रह झाला; पण माझ्या मनावर त्याच वेळी असा काही विलक्षण—दुर्दैवी पगडा बसला की त्यांना हकलून देण्याऐवजी जवळ करावं असंच मला वाटलं. दोन तोंडापुरतें शब्द बोलून वाटेला लावणं काय अवघड होतं? बायकोची ओळखच करून दिली नाही कीं संपलं काम! पण छे, त्याच्या पेटी—वादनाबद्दल माझ्या कानावर आहे हैं मी सांगितलंच पाहिजे. त्याने हल्लीं त्याचा व्यासंग फारच वाढवला आहे असं सांगितलं व विषय बदलून मलाही पेटीचा नाद होता हैं मी सांगून टाकलं. यावर हल्लीं

आपण पेटीला शिवतसुद्धा नाही, पण बायकोची मात्र त्यात उत्तम गती आहे, असें उत्तर दिलं. मी त्याला पहिल्या क्षणापासून शेवटपर्यंत माझं त्याच्याशी वागणं अगदी विधिघटनेप्रमाणं झालं. त्यात बदल शक्यच नव्हता. त्याच्याशी वागताना माझ्या अंतःकरणावर उगीच, पण ताण वाटे! त्याच्या आणि माझ्या प्रत्येक शब्दाला नी वाक्याला काही कारण नसताना मी काहीतरी हेतू उगीच जोडित असे. मी माझ्या बायकोची ओळख करून दिली आणि विषय एकदम संगीताकडे वळाला त्यानं आपणहून पेटी शिकवण्याचं कबूल केलं. त्या दिवशी आणि नंतर नेहमीच—माझी बायको अत्यंत सुंदर—मोहक आणि दिल-खेचक दिसत होती. तिच्यावर प्रथमच त्याची छाप पडली. शिवाय तिला पेटीचा इतका नाद की, तिनं एक मास्तरसुद्धा पाहिला होता. आता तर याची मदतच मिळणार म्हणून तिला अधिकच आनंद वाटला. हा आनंद तिच्या चेहऱ्यावर स्पष्ट दिसत होता; पण इतक्यांत आमची नजरानजर झाली व माझी भावना जाणून तिनं आपला चेहरा पालटला. आणि त्या दिवसापासून एकमेकांच्या—आधळ्या कोशिबिरीच्या खेळास—लपंडावास सुरवात झाली. मी दिलखुलास हसलों आणि आनंद झाल्यासारखं दाखवलं. सुंदर तरुणीकडे पाहताना पापी माणसाची असणारी दृष्टि माझ्या बायकोकडे पाहताना त्याच्या नजरेत स्पष्ट दिसत होती. बोलण्यांतच आपण दंग आहोंत, असं तो ढोंग करीत होता, पण नजरमात्र या वृत्तीला दगा देत होती; तर भत्सरी माणसास शोभणाऱ्या माझ्या नेहमीच्या

खोल्या हंसण्याचा अगर त्याच्या नेत्रकटाक्षाचा आपणावर परिणाम झाला नाही असं दाखवण्याचा बायकोचा प्रयत्न होता. मी त्याला पाहाताक्षणीच मला बायकोच्या डोळ्यात एक निराळीच चमक दिसू लागली. माझ्या मत्सरामुळे असा काही विजेच्या लाटाचा मिलाफ झाला व त्या दोघात अशा संवेदना सुरू झाल्या की, ही लाजली की त्याच्या गालावर लाली चढलीच. ही हंसली की त्याची कळी खुललीच! हवापाण्याच्या इकडच्या तिकडच्या गप्पा मारून तो जायला उठला व आपली टोपी माडीवर आपटीत पुढं आम्ही काय करतो हे पाहण्याकरता थांबला.

“याला पुन्हा घरी बोलावलच नाही की संपल, मग पुढचा सर्व प्रकार टळला असता, हे माझ्या मनात विजेसारखं चमकून गेलेलं मला आता पूर्ण आठवत आहे. मी त्याच्याकडे व तिच्याकडे नजर टाकली. ‘तुझा मला मत्सर वाटतो असा भ्रम क्षणभरसुद्धा करू नकोस.’ तुझ्याबद्दल संशय अगर भीति वाटते असंही नाही.’ मी मनात दोघानाही उत्तरं ठरवून ठेवलीं. पुन्हा संध्याकाळी पेटी घेऊन येण्याबद्दल व जरा बायकोला साथ देण्याबद्दल विनंती केली. माझ्या बायकोला आश्चर्य वाटलं. ती लाजली—मनाचा गोंधळ उडाला, आणि आपण कांही पेटीत तितके तयार नाहीं, उगीच, त्यांना त्रास नको असं पुटपुटू लागली. तिच्या नकारानं मला चीड आली; आणि मग मी त्याला येण्याबद्दलचा हट्टच धरला. त्याचा तो उलटा भाग पाडलेलं डोकं, पादरा टाय व परत जातानाची

रंगेलवृत्ति ! एकाद्या उड्या मारणाच्या पक्षासारखी वाटून काय वाटल हे अजुनी लक्षात येतं. त्या माणसाच्या सान्निध्यात मला त्रास होतोय हे मी छपवू शकलों नाही तर पुन्हा त्याची धाड घरावर पडू नये, असं वागणंही आमच्याच हातात आहे हे मी समजून होतो. पण असं वागणं म्हणजे मी त्याला डरतोय अस होणार, आणि त्याला भिणं म्हणजे माझ्या नामुष्कीची कमालच झाली ! मग व्हराड्यात माझं बोलण बायकोच्या कानावर पडत आहे असं पाहून मी त्याला संध्याकाळी येण्याबद्दल भलाच आप्रह केला. त्यानही ते कबूल केलं नी तो चालता झाला.

“संध्याकाळी कबूल केल्याप्रमाणे तो आला व दोघानीही पेटी वाजवली; पण त्यात एकसूत्रीपणा नव्हता हिला येत होतं तें त्याला जमत नव्हतं; तर पूर्ण तयारीशिवाय त्याची साथ करणं हिला शक्य नव्हतं. मला संगीताची आवड होतीच, त्यामुळ मी त्यांना मदत करीत होतो. शेवटी इकडची—तिकडची एकदोन पद वाजवून त्यांनी एक राग वाजवला. त्याची आवड प्रशंसनीय होती; पण इतका सात्विकपणा त्याच्या स्वभावात नव्हता. बायकोपेक्षा तो फारच सुंदर वाजवीत असे, पण तिला मदत करून मधून मधून तिच्या वाजविण्याची आदरानं स्तुतीही करीत असे बायकोचं सार लक्ष वाजवण्याकडे होतं व तिची वृत्ती सात्विक व नैसर्गिक दिसत होती. मी माझं लक्ष लागल्याचं दोंग करीत होतो; पण खरं म्हणजे अन्तःकरणांत सर्व संध्याकाळ—भर मत्सराग्नि धुमसत होता.

“ माझ्याबद्दल तिच्या अन्तःकरणात चीड होतीच, त्याबद्दलची अर्धा आणि आता हा तर नवीन आलेला, शिवाय संगीत—तज्ञ नी देखणा ! तेव्हा बायकोवर वजन पडणारच, या कल्पनेने माझ्या यातना जास्तच वाढल्या, याच्याच जोडोला त्यांना आता आणखी प्रेक्टीसकरता एकात मिळणार ! संगीताचं ते मधूर वातावरण नी त्याचा भावनाप्रधान माणसावर होणारा परिणाम यावरून हा नुसता बायकोवर छाप मारूनच राहणार नाही तर तिचं सर्वस्वही हरण करील, यात मला शंका राहिली नाही; आणि यामुळेच माझा मनःस्ताप वाढला, आणि अशी परिस्थिति असताना किवा यामुळेच माझ्या मनावर अदृश्य शक्तीचा असा काही पगडा बसला की, मी त्याचेशी नुसतं आदरानच नव्हे, तर लोभानं वागूं लागलो, आता असं वागताना बायकोला आणि त्याला माझी निर्भय वागणूक दाखवायची होती, का ही निव्वळ आत्मवंचना होती, काय हेतु होता हेंच समजत नाही ! एवढे खरं की प्रथमपासून त्याच्याशी माझी वागणूक अनैसर्गिक व दामिकपणाचीच होती

“ जागच्या जागी त्याचा खून करण्याच्या माझ्या इच्छेला दाबण्याकरता त्याचेशी प्रेमाने वागणं मला भाग होतं, त्या दिवशी जेवतांना मी त्याला उंची दारु दिली, विशेष प्रेमानं बोलणं ठेवलं, त्याचं वादन ऐकणाराला किती एकतान करतं हें सांगितलं, इतकंच नव्हे, तर पुढच्या रविवारचं जेवणाचं आमंत्रणही देऊन बायकोची मधून मधून करमणूक करण्याकरतां सोबत करण्याबद्दल विनंती केली, आमच्या काही संगीतप्रेमी

स्नेहाना बोलावून एकदा तुमचं हे सर्व ऐकवूं असं सागून तो दिवस संपविला.”

इथं भाऊसाहेब सुमंताचा गळा भावनेन दाटून आला ते जागेवरच चुल्लुळ करूं लागले.

“या माणसाच्या सान्निध्यात मला किती त्रास होत असे याचं आश्चर्य वाटतं स्वतःच्या भावना दावून तो बोलू लागला.”
तीन-चार दिवसांनी मी सिनेमाहून घरी परत आलो आणि एकदम अन्तःकरणावर दगडासारखं ओझं पडल्यासारखं वाटलं. पण कारण मात्र लक्षात येईना. मागाहून लक्षात आलं की, व्हराड्यात काही तरी दिसल्यामुळे त्या गृहस्थाच्या आठवणीनं असं वाटलं. मी माझ्या खोलीत आल्यावर व्हराड्यात काय दिसलं हे लक्षात आलं, आणि खरं-खोटं करण्यासाठी मी पुन्हा व्हराड्यात आलों. त्याचा फॅशनेबल ओव्हरकोट तिथं खुंटीला अडकवलेला होता त्याच्याबद्दलच्या कोणत्याही बाबतीत मी जरा भावनाप्रधान होतो, आणि याही वेळी कोट पाहताच तीच वृत्ती बळावली; पण माझ्या लक्षात मात्र ती आली नाही. मी नोकराकडे चौकशी केली. तो घरी आला असल्याचं कळलं. गॅलरीतून खोलीमध्ये जाण्याचे ऐवजी मी मुलाच्या खोलीतून गेलों. हॉलमध्ये वाजत असलेल्या पेटीचे सूर व मधून मधून दोघाचं चाललेलं संभाषण ऐकूं येत होतं. मी कान देऊन ऐकण्याचा प्रयत्न केला; पण अर्थबोध होईना. स्वतःच्या बोलण्याचा आवाज-कदाचित् चुंबनाचा सुद्धा-बाहेर ऐकूं येऊं नये म्हणूनच हे पेटीचं निमित्त स्पष्ट दिसत होतं. बापरे!

किती भयंकर कल्पना माझ्या डोक्यांत येमान घालूं लागल्या ! काय विचित्र चित्र माझ्या मनःश्वक्षुं पुढे उभं राहिलं. आतामुद्धा नुसत्या आठवणीनि संताप वाढतो आहे.

“मी अगदी दिङ्गमूढ झालो. माझं हृदय दाटून आलं नी काळजावर घाव घातल्यासारखं वाटूं लागलं. या रागाच्या व द्वेषाच्या भावनेत स्वतःबद्दलची कीवच वाटत होती. ‘पोराच्या देखत नर्सच्या समोर’ मी मनाशी विचार केला. माझा चेहरा अगदी भयंकर दिसला असला पाहिजे. कारण मोठी मुलगी माझ्याकडे पाहताच तिचाही चेहरा पाढरा फटफटीत पडला. काय कावे, ’ मी मनाशी विचार करूं लागलों. ‘आत जाणं शक्य नाही माझ्या हानून आत गेलों तर काय होईल हे एका परमेश्वरालाच माहीत. बरं बोहरही थांबेना.’ माझी परिस्थिति लक्षात आली अशा दृष्टीने ती माझ्याकडे पहात होती.

“आत गेल्याशिवाय गत्यंतर नाही. असा विचार, करून मी खाडकन् दरवाजा उघडला तो पेटी वाजवत बसला होता व शेजारीच ही उभी होती. माझ्याकडे तिची प्रथम नजर गेली. ती घाबरली होती आणि वरून शात असल्याचा डौल केला होता. का स्वरोस्वरीच तिची चित्तवृत्ति स्वस्थ होती ? मला काहीच सांगता येत नाही; पण तिला धक्का बसला नाही अगर तिने हालचालही केली नाही हे खरं ! फक्त ती जरा लाजली आणि तेही फुकळ वेळ गेल्यानंतर

“तुम्ही परत आलांत, आनंद वाटला येत्या रविवारी काय वाजवायचं ते आम्ही अजुनी ठरवलंच नाही.” तिचा

आवाज असा काही वाटला की, जो आमच्या एकान्तात मी कधीच ऐकला नव्हता. हा आवाज आणि त्याच्याबद्दल व स्वतःबद्दल म्हणून वापरलेलं 'आम्ही' याचा मला संताप आला. मी मुकाटयानं केलेल्या नमस्काराचा त्याने मानेनंच माझ्या समजूतीप्रमाणं कुत्सित-हंसत स्वीकार केला व रविवारी रागदारी वाजवावी का एक दोन पदे वाजवून वेळ मारून न्यावी, याबद्दल अजून एकमत होईना म्हणून सांगितलं, हे इतकं साधं आणि नैसर्गिक चाललं होतं की, मला फाटे फोडायला जगाच सापडेना. पण माझी नक्की खात्री की, हे सारं खोटं आहे आणि माझ्या डोळ्यात धूळ फेकायला हे नाटक चाललंय हे स्पष्ट दिसत होतं.

“ आपल्या समाजात फॅशनेबल लाईफ म्हणून स्त्री-पुरुषांना सर्व धोके पत्करून उघड्या डोळ्यांनी एकमेकात मिसळण्याची मोकळीक देण्याची पाळी एकाद्या मत्सरी माणसावर आली, म्हणजे किती यातना होतात याची कल्पना नाही (आपल्या समाजातील सर्वच लोक मत्सरी आहेत) डायरेक्टर आणि नटी, डॉक्टर आणि स्त्री पेशंट, चित्रकार आणि त्याचं मॉडेल, संगीततज्ज्ञ आणि त्याची शिष्या, यांच्यातल्या संसर्गाच्या आड यावयाचा प्रयत्न केला, तर आपणच ह्या जगात मूर्खपणा पदरी घेतल्याशिवाय शक्य नाही.

“ दोघांची कलेची उपासना-जोपासना करताहेत नी इतका एकमेकांना संसर्ग असणारच, आणि अशा मनमोकळ्या वागण्यांत-वागणुकीत मत्सरी आणि दुष्ट नवऱ्याशिवाय इतरांना

दोषास्पद कांहीच वाटणार नाही. आणि सर्व लोकांना हेंही माहीत आहे की, आपल्या समाजांत अशा कलोपासनेत गुंतलेल्या लोकांतच अनीतीनं आपला नंगा नाच घातला असून तिथंच सर्व व्यभिचाराच मूळ रुजत आहे.

“ माझ्यामुळे पेच निर्माण होऊन मी त्या जोडीत थोडी फाटाफूट निर्माण केली घराच वेळ माझ्या तोंडातून शब्द फुटेना. काठोकाठ पाण्यानं भरलेली बाटली एकदम उपडी केली तर जसं पाणी बाहेर येत नाही, तशी माझी स्थिति झाली खूप निर्भर्त्सना करून घरातून त्याला हाकलून द्यावं अशी इच्छा होती. पण आपण त्याचेशी गोडीने आणि प्रेमानं वागणं भाग आहे असं वाटे मी तसाच वागलो. मनाच्या सुचनेनुसार त्याची वागणूक पसंत पडल्याचे मी दोग केलं. त्यामुळे बाह्य देखाव्यातच त्याच्याबद्दल आदर—सभ्य वागणूक दिसत होती, तर अन्तःकरणात त्याला पाहून मानसिक संतापाला ऊत येत होता. त्याची निवड चुकणार नाही आणि त्याच्या म्हणण्याप्रमाणें जगावं असं मी वायकोला सुचविलं माझ्या एकदम येण्यानं जी भीषण शान्तता निर्माण झाली होती व माझ्या चेहऱ्यावर जे भयानक दृश्य होतं ते जाईपर्यंतच तो थांबला दुसऱ्या दिवशी काय प्रेक्टीस करायचे ते ठरविल्यासारखं करून तो जाण्याकरता निघाला. संगीताच्या मैफलीबद्दल त्याला विशेष काही वाटत नाही, अशी त्यानं माझी समजूत करून दिली. एखाद्या खुशमस्कन्यासारखा व्हराड्यात— (संसाराचा सत्यानाश करणारास इतका आदर दाखवलाच पाहिजे)—त्याचेबरोबर जाऊन संवयीप्रमाणें प्रेमानं हात धरला.

— २२ —

“ त्या संबंध दिवसात मी वायकोशी चकारशस्त्रसुद्धा बोललों नाही. मला बोलणे शक्यच नव्हते. तिच्या सहवासाने माझ्या अंतःकरणात असा द्वेषाचा डोव उसळायचा की, माझी मलाच भीति वाटायची. जेवताना सर्व मुलांच्या देखत मी आमच्या गावी कधी जाणार—वांकी चार—आठ दिवसात मला जाणं भागच होत—म्हणून विचारलं. मी नक्की दिवस सांगितला, मला बरोबर नेण्याकरता काही लागेल का म्हणून तिनं चौकशी केली. मी मानेनंच नकार दिला. मुकाट्याने सर्वांची जेवणे संपवली व मी आपल्या खोलीत गेलो. हल्ली ती खोलीत फिरकत नसे. विशेषतः या ठराविक वेळी तर हुंकूनसुद्धा पडत नसे. सतापाने मनात काहूर उसळल्यामुळे मी स्वस्थ पडलो होतो. इतक्यात माझी वायको स्वतःच्या पापावर पांघरूण घालण्याकरता खोलीकडे येते आहे अशी माझी मूर्खपणाची समजूत झाली. “ स्वरोस्वरच ती माझ्याकडे येत असेल का? तिची पावल जवळ जवळ ऐकूं येऊ लागल्यामुळे मी मनात म्हणालो. “ म्हणजे माझी समजूत बरोबर होती तर! तिच्या हातून व्यभि कल्पनातीत तिरस्कार माझ्या मनात भरला. पावलं तर जवळ जवळ ऐकूं येऊं लागली; पण कदाचित् हालमध्ये कशावरून जात नसेल? छे: इतक्यांत माझ्या खोलीच्या दरवाज्याची करकर कानावर आली. आणि तिची ती उच, प्रमाणबद्ध, मोहक, सुंदर मूर्ति माझ्या दृष्टि

पडली. तिच्या चेहऱ्यावर व डोक्यात बावरी भीति दिसत होती तर अन्तःकरणांत माझ्या पोटांत शिरून प्रेम संपादन करण्याचा विचार स्पष्ट दिसत होता. ही भावना लपवण्याचा तिचा सारखा प्रयत्न चालू होता. पण हें माझ्या ध्यानात आलं नी याचा अर्थही मी जाणून होतो. माझा ऊर इतकं भरून आलं की मी घुसमटलों; पण लगेच मी सिगारेट काढून ओढत बसलों.

‘एकादं माणूस गावागोष्टी करायला आलं तर सिगारेट काढून धूर सोडीत बसणं तुम्हाला शोभतं का ?’ माझ्याच कोचावर बसत हळूंच माझ्या अंगावर रेलत ती म्हणाली. तिचा संसर्ग टाळण्याकरता मी जरा दूरच सरकलों. ‘अस्सं ! रविवारचा प्रोग्रॅम तुम्हाला पसंत नाहीं असं दिसतं,’ ती बोलली, ‘छेः मला त्याचं काहीच वाटत नाही,’ मी उत्तर दिलं. ‘मला हे समजत नाही असं तुम्ही समजतां काय ?’ ‘इतकी अक्कल असेल तर नशीबच म्हणायचं. पण हें तुझं नव्हतेल वागणं एखाद्या बाजारबसवीला शोभण्यासारखं...!’ ‘असा माझा अपमानच करायचा असला तर मीच जातें कशी.’ ‘खुशाल चालती हो ! पण ध्यानांत ठेव, घराण्याच्या अब्रूची तुला पर्वा नसेल, तर तुझी मला काडीइतकीही किंमत नाही. घराण्याची अब्रू मला प्राणापेक्षां प्यार आहे !’ ‘अस्सं काय ! काय बोललात ! चालती हो ! काळं कर !’ तिला माझं म्हणणं कळलं नाहीं का न कळल्याचं तिनं ढोंग केलं कुणास ठाऊक. ती फणकान्यानं उठली, पण खोलीच्या बाहेर न जाता

मध्येच उभीं राहिली. 'आता मात्र वीट आला तुमच्या सहवासाचा ! काय पण तऱ्हेवाइक मासला आहे सती-सावित्री स्वर्गातून अवतरली तरी शक्य नाही. संसार करण तुमच्या-बरोबर. ' नेहमीप्रमाणे माझ्या वरणावर घाव घालण्याकरिता ती बोलली. बहिणीला टाकून बोलल्याची तिनें मला मुद्दाम आठवण करून दिली. एकदा संतापानं बेभान होऊन मी बहिणीला अद्वातद्वा बोललो. नुसत्या आठवणीनं मला मरणप्राय दुःख होई. तेवढंच नेमकं शस्त्रं तिनें उपसलं. " सगळ्या बहिणीशी वागणूकीची ही तऱ्हा, मग आम्ही तर काय-काहीही शोभेल. " तिचं चऱ्हाट चालूंच होतं 'माझा पाणउतारा, मानहानी, अपमान करून हिचं समाधान होत नाही ' मी मनात म्हणालों, आणि तिच्याबद्दल संतापान माझं माथ फिरून गेलं. दोन लाथा माराव्यात असा विचार केला, या विचारानं मी उठून उभा राहिलो-रागाच्या तावडीत आपण करतोय हे बरोबर आहे का ? असा अंधूक विचार मनात आला, पण शेवटी निश्चय ठरला की, हेच बरोबर. त्यामुळे निदान तिला जन्माची आठवण राहिल. आणि या विचारात माझा राग भडकतच गेला. आणि जसा संताप वाटूं लागला, तसतसं मला समाधान वाटूं लागलं.

' चालती हो ? नाहीतर जीव घेईन. ' रागाने मी तिचा दंड घेऊन बोललों. रागाच्या भरांत माझा आवाज आपोआपच मी वाढवला. माझा चेहराही संतापानं इतका लाल झाला होता की, खोलीतून भीतिनें तिला पाऊलमुद्दां उचलवेना. ' काय

झालंय काय तुम्हाला आज ' एवढंच ती म्हणाली. ' काळं कर ! चालती हो !! वेड लागण्याची पाळी आली, काय परिणाम होईल सागवत नाही ! ' मी एकदम कडाडलो.

“ रागानं माझ्या डोळ्यावर अंधता आली होती, आणि हातून काहींतरी वेडवाकडं करावं आणि एकदा रागाचा सोक्ष-मोक्ष करावा अशी मस्ती होती. ”

“ तिला मारावं—तिचा खून करावा—अशी अनिवार इच्छा. पण हातून तर हें होणार नाही. म्हणून मी टेबलावरचा पेपरवेट उचलला व तिच्या पायाशेजारीच जोरात हाणला. बाकी तिला तो लागू नये अशी मी काळजीही घेतली, तिनं खोली सोडली, पण दरवाज्यांत जाऊन माझ्याकडे पाहू लागली. आणि तिचं लक्ष वेधण्याकरता मग मी टेबलावरचा आरसा, दौत वगैरे जमिनीवर भिरकावण्यास सुरवात केली. तोंडानं ' चालती हो ' ' काय परिणाम होईल कळत नाहीं ' चाललंच होतं. ती निघून गेली आणि मी एकदम थंडच पडलो ! एक तासानं नर्स आली व बायकोला उन्मादवायू (Hysteria) झालाय असं तिनं सांगितलं. मी खोलीत गेलों, तेव्हा तिचं सर्व शरीर काफ्त होतं—तोंडातून शब्द बाहेर पडत नव्हता. क्षणांत रडणं तर क्षणात हंसणं चाललं होतं. हें कांहीं दोग नव्हतं, ती खरोखरीच आजारी होती.

“ पहाटेच्या सुमारास तिला बरं वाटू लागलं, आणि तुम्ही ज्याला ' प्रेम ' म्हणतांना त्याचा आधार घेऊन आम्ही भाडणाचा निकाल लावला. दुसऱ्या दिवशीं मला गोविंदराव

ठोंबेबद्दल मत्सर वाटल्याचें मी कबूल केलं. त्याचं तिला आश्चर्य वाटलं नाही. उलट आपल्याला त्या माणसाबाबद प्रेम वाटेल अशी वेडगळ समजूत कशी केलीत म्हणून मलाच तिनें वेड्यांत काढलं आणि मनमुराद हंसूं लागली.

“ एकाद्या कुलीन लग्न झालेल्या बाईला त्या माणसाच्या संगीताशिवाय त्याच्यातलं काय आवडणार ? तुमची इच्छा असेल तर यापुढे त्याचं तोडसुद्धा पहाणार नाही. तुम्हीच रविवारी लोकाना बोलावलं न्हितीर खुशाल मी आजारी आहे असं त्यांना कळवा म्हणजे कटकट मिटली. बाकी तुम्हाला त्याचा इतका बाऊ वाटतो हें त्याला कळणं म्हणजे त्याला भलतंच महत्त्व देण्यासारखं आहे. आणि याचीच चीड येतें. अशी समजूत करून घेतली की, मग मात्र माझ्या अभिमानाला डिवचल्यासारखं ती बोलत होती. तिच्या बोलण्यात त्याच्याबद्दलचा तिरस्कार व्यक्त होत होता. त्याच्यापासून स्वतःच रक्षण करण्याची वृत्ती स्पष्ट दिसत होती, पण बिचारी फसली. परिस्थितीच तिच्याविरुद्ध होती. विशेषतः त्याच्या संगीतानं तिचा गळा कापला.

“ अशा रीतीनें हें प्रकरण संपलें. रविवारी सर्व स्नेही आलें. कार्यक्रम पार पाडला ! ”

— २३ —

“ माझ्यांत पोकळ दिमाख भरला होता हें सागायलाच पाहिजे असं नाही. माणसाला अहंकाराशिवाय जगणंही कठीण

आहे. रविवारी जेवणाचा व संगिताचा कार्यक्रम उत्कृष्ट व्हावा म्हणून मी फार श्रम घेतले. बाजारातून स्वतः जिन्नस आणलें, तर सर्व सोबत्यांना समक्ष आमंत्रण दिले. सहाऱ्या सुमारास सर्वांच्या बरोबरच तोहि आला. त्याचे कपडे झकपक होते, बाकी शर्टला लावलेली हिऱ्याची बटनं मात्र मला आवडली नाहींत. सहजगत्या हंसत-खेळत तो सर्वांशी वागत होता जरा हंसत प्रत्येकांना रंजवीत होता. प्रत्येकाकडून आपल्या अपेक्षेप्रमाणेच वागणं अगर बोलणं होत आहे असं दर्शविण्याची संमतीदर्शक त्याची वागणूक होती. त्याचे हे तिरस्कारणीय दोष व स्वभावातील वैशिष्ट्य मी लक्षात ठेवीत होतो व त्यामुळे समाधान वाटत होतं. इतक्या खालच्या दर्जाला माझी बायको जाणार नाहीं, अशी माझी मी समजूत करून घेतली. मला आता त्याच्याबद्दल, मत्सर वाटेना. मत्सरा-मुळे होणाऱ्या त्रासाचा कडेलोट झाला होता, आणि आता त्याची भरपाई मला करायची होती. शिवाय बायकोच्या वचनावर विश्वास आहे असं मला दाखवायचं होतं माझी तशी श्रद्धा होतीही. माझ्या मनात मत्सर नव्हता, तरापण त्याच्याशी अगर तिच्याशी वागताना, जेवताना माझी इच्छा असूनसुद्धा मोकळेपणा वाटत नव्हता. जेवण संपून संगीत सुरू होईपर्यंत असाच वेळ गेला. त्याच्या चेहऱ्यावर हालचालीवर माझी बारीक नजर होती व त्याची फोड मी मनांत करीतच होतो. नेहमीप्रमाणे जेवण कंटाळवाणंच झालं आणि संगीताला सुरवात झाली.

“ एकूणएक चित्र माझ्या डोळ्यासमोर आहे. त्यानं पेटी कशी काढली, त्यावरचा अभ्रा-कोणत्या तरी बाईनें विणलेला—कसा बाजूला ठेवला प्रथम सूर कसा धरला. माझी बायको शेजारी कशी बसली. तिच्या चेहऱ्यावर बेपर्वाई कशी दिसली. अंतःकरणात स्वतःच्या शक्तीबद्दल अविश्वास तिला कसा भेडसावीत होता, प्रथम रागाचे सूर कसे काढले गेले नी त्यानी एकमेकाकडे कसं पाहिलं नंतर सगळ्यावर कशी दृष्टि टाकली. सर्वच्या सर्व डोळ्यासमोर असून पूर्ण आठवत आहे. त्यानं वाजवण्यास सुरवात करताच त्याचा चेहरा दयार्द्र आणि गभीर झाला. व लीलेनं बोटं नाचूं लागली. तिनं साथ करायला सुरवात केली. ”

इथं भाऊसाहेब सुमंत थोडे थांबले, एकदा सिगरेट ओढली आणि पुन्हा सुरवात केली.

“ त्यानी मेघमल्हार राग वाजवला. तुम्हाला त्याचं कडवं आठवत का ? पहिला भाग तर चांगलाच आहे. बाकी संगीताची गोडीच निराळी आहे ! मला विशेष कळत नाही. संगीताचा आपल्यावर काय परिणाम होतो आणि जो परिणाम होतो तो कशामुळे व का होतो ?

“ संगीतानें आत्मोन्नति होते असं म्हणतात. साफ खोटं आहे हे. संगीताचा आपल्यावर परिणाम होतो, हें खरं; पण परिणाम होतो—निदान माझ्यावर तरी उलट परिणाम होतो. संगीताने अंतःकरणाला समाधान मिळत नाही अगर अधोगतीहि नाही. फक्त मन डिवचलं जातं. तुम्हाला हें स्पष्ट कसं

समजावून देऊं हेच कळेना. संगीतानं आपण स्वतःला व भोंवतालच्या परिस्थितीला विसरतो व भलत्याच भ्रामक वातावरणांत नेलें जातो. संगीतानं ज्या भावना निर्माण होतात, त्याप्रमाणे वागणंही शक्य नसतं. संगीताचा परिणाम म्हणजे दुसऱ्यानं जाभई दिली की, आपणहि द्यायची. मग झोप आलेली असो किंवा नसो; किंवा दुसरा हसला की आपणही हंसायचं. गाणं रचना-न्याध्या ज्या भावना असतील त्यात मी एकदम ओढला जातो, त्या भावनाचाच माझ्यावर पगडा बसतो. त्याच्या भावनेच्या प्रवाहाबरोबर मी वहातच जातो; पण मी माझ्या स्वत्वाला कां विसरायचं हेच कळत नाही. 'प्रेम कोणीहि करेना, का अशी फिर्याद खोटी,' रचताना कवीला त्या भावनाचा अर्थ कळाला होता. मला या भावना अगदीं निरर्थक आहेत. त्यामुळे संगीतानं फक्त खळबळ उडते. समाधान मिळत नाही. तेच लष्करी बॅड ध्या, निदान फौज तालावर चालते. नाचाची गत वाजवा, निदान नाच तरी सुंदर होईल. अभंग म्हटले, तर परमेश्वर-भक्तीने मोक्ष तरी मिळेल. यात संगीताचा उपयोग तरी खासच आहे. इतर ठिकाणी नुसता धागडधिगा आणि भावनाचा खळबळाट आहे! चीनमध्ये संगीताला राष्ट्रीय महत्त्व आहे आणि ते बरोबर आहे. पण कोणत्याही देशात एकाद्या व्यक्तीत संगीतामुळे लहरीप्रमाणे कोणावरही मोहिनी टाकून त्याला गुलाम बनवायचा, हे तुम्हाला पटतं कां? आणि हीच मोहिनी घालणारी व्यक्ति अनीतिमान वर्तनाची असली की आटोपलाच कारभार!

“ व्यवहारज्ञ व्यक्तीच्या हातात हे एक भयंकर अलख सापडलें आहे. आताचच उदाहरण घ्याना ! पहिलें कडवें क्षिरक्षिरीत कपडे नेसलेल्या बायकोसमोर म्हणण्यासारखें आहे का ? ते म्हणायचें—त्याची स्तुति करायची. लगेच कॉफीपान आणि गद्यरगप्पा ठाकायच्या ! काही काही प्रसगानुरूप योग्य ते राग वाजवले तर काही हरकत नाहीं. त्या संगीताप्रमाणें काही कृतीची अपेक्षा आहे. त्यांनीं तुम्हाला उत्तेजन मिळून तुम्ही कार्यप्रवृत्त होता; पण इथं तुमच्या भावनेला दिवचायचें समाज... कृतीची अगर परिणामाची मात्र अपेक्षा नसायची. यामुळे तें शास्त्र मारक होतं. ”

“ निदान माझ्यावर तरी त्या कडव्याचा भलताच परिणाम झाला. माझ्या भावना उद्दीपित झाल्या. स्वप्नांतसुद्धा नसलेल्या गोष्टी स्पष्ट दिसूं लागल्या. आतापर्यंतचे विचार आणि आयुष्य फुकटच म्हणायचें तर ! मी मनाशी म्हणालो त्या भावनाचा मला उपयोग काय, हेच मला समजेना. पण मला त्यामुळें आनंद मात्र वाटत होता. भोवतालचे माझे स्नेही—माझी बायको—तो—या सगळ्याकडे पाहण्याची माझी दृष्टीच बदलली. यानंतर त्यांनी सटरफटर इतर पदें वाजवली. नंतर आग्रहावरून इतर जरा लोकप्रिय गाणी झाली; पण याचा पहिल्याच्या एक-शतांशहि माझ्यावर परिणाम झाला नाहीं. अशा रीतीनं संबंध वेळोवेळी मजेंत नी आनंदात गेला. माझी बायको त्या दिवसासारखी ह्यापूर्वी कधीच दिसली नव्हती. तिच्या डोळ्यात चमक दिसत नव्हती; तर चेहऱ्यावर सुस्ती दिसत असून

मृदु हास्य चमकत होते. हें सर्व मला दिसत होतं, पण माझ्याप्रमाणेच तिलाहि वाटत असेल—तिच्याहि भावना उद्दीपित झाल्या असतील—या पलीकडे मी त्याचा अर्थ केला नाही. अशा रीतीने छोटासा समारंभ संपला व सर्व मंडळी आपापल्या घरी गेली.

“ आता दोनच दिवसात मला गावी जावयाचं असल्यान पुन्हा परत गाठ बरेच दिवसांनी पडेल, असं गोविंदराव ठोबे यानी जाता जाता मुचवलं. म्हणजे माझ्या गैरहजेरीत हे राजेश्री घरी येणार नाहीत असं समजून मी समाधानाचा निःश्वास टाकला. बर मी येण्याच्या आतच तो परत जाणार होता. म्हणजे यापुढे एकमेकाची गाठही पडणार नव्हती. अगदी नि.संकोच मनाने मी त्याला आलिंगन दिलं आणि मुक्तकंठाने संध्याकालबद्दल आभार मानले. त्यानं बायकोचा निरोप घेतला आणि या वागणुकीत मला गैर काहीच दिसलं नाही. मला आणि बायकोला दोघानाहि या पार्टीबद्दल आनंद वाटला.

— २४ —

“ यानंतर दोन दिवसांनी शान्त अन्तःकरणाने मी बायकोचा निरोप घेतला व सुखानं परगावी गेलो. माझ्याकरतां कामाचा रगाडा पडला होता. पण खेडेगावची राहणी, त्याची विचारसरणी मला नवीन जगात आल्यासारखं वाटे. साधारण दहा तासाप्रमाणे मी दोन दिवस कचेरीत काम केलें. आल्याच्या दुसऱ्याच दिवशी मी कामांत गुंतलेलीं असतांना पोस्टमननं बाय-

कोचं पत्र आणून दिलं, अगदी वेळ न गमावता मी तिथंच वाचून टाकलं. तिच्या चुलत्याबद्दल, नर्सबद्दल व मुलाच्या प्रकृतीबद्दल हकीगत तिनं लिहिली होती व शेवटी ताज्या कलमात गोविंदराव ठोबे आले होते, पुन्हा प्रॅक्टिस करूं या—असं सागत होते; पण मी ते नाकारलं. असं सहजगत्या लिहिलं होतं. आता तो पुन्हा परत घरीं जाईल अशी माझी समजूत नव्हती. उलट त्यानं कायमचा निरोप घेतला अशीच माझी समजूत झाली होती. त्यामुळे या बातमीमुळे मला वाईट वाटलं. त्यावेळी कामाची गर्दी असल्यामुळे मी पत्राचा विचारच केला नाहीं; पण परत बिन्हाडी गेल्यावर संध्याकाळी मी ते पत्र पुन्हा वाचलं. हे गजेश्री माझ्या गैरहजेरीत पुन्हा गेल्यामुळे मला त्या पत्राच एक कोडंच वाटूं लागलं. पुन्हा मत्सराचं भूत डोक्यात येमान घालूं लागलं.

“ तिनं लिहिलं यात गैर काय होतं ! पण हा मत्सर माणसालां छळतोच ना ! मी मनाशीं विचार केला. मी शातपणं बिछान्यावर पडून दुसऱ्या दिवशीच्या कामाचा विचार करूं लागलो. नवीन जागेमुळे मला झोप लागत नव्हतीच पण त्या दिवशीं मात्र पाठ टेकताच डोळा लागला.

“ अशा विचारतंद्रीत असताना मी खडबडून जागा झालों. जरा धक्का बसल्यासारखं झालं. तो, ती—व माझं तिच्यावर असलेलं प्रेम यानी डोक्यात गोधळ माजवून सोडला. संतापानं बेभान होऊन मला त्यांची शिसारी वाटूं लागली, पण मी सदसाद्विवेकबुद्धीला प्राधान्य देण्याचं ठरवलं.

“ किती वेडगळ संशय ! संशय ध्यायला जागा तरी आहे कां ? उगीच बायकोला कमीपणा देण्यात काय अर्थ आहे ? एकीकडे अब्रूचं-खोबरं केलेलं पेटीवर पोट भरणारा खुशालचेंडू तर दुसरीकडे चार लेकरं बाळ पदरी असलेली संसारी-सम्य-लग्न झालेली माझी बायको-काय विपरीत कल्पना ! ही विचाराची एक मालिका झाली. पण या विचाराला दुसरीही विरुद्ध बाजू होती ! असं का हाऊ नये ! तरुण स्त्री-पुरुषांनी एकान्त मिळाला असताना साहजिक त्याचा दुरुपयोग केला असेल हें स्पष्ट दिसत असताना ते खरं असेल असं समजणं यात कुतर्क कसला आहे. बोलून-चालून सुखवस्तू ब्रह्मचारी, त्यातून ध्येय-भ्रष्ट गोडस तरुण आणि सुखोपभोग एवढंच आयुष्य तलं इति-कर्तव्य आणि दोघाना एकत्र आणणारं संगीत-पापी कामवि-काराला चेतना देऊन सदसद्विवेकबुद्धीला जाळणार आधुनिक शस्त्रच आहे. नीतिनियमाचं बंधन त्यांनी पाळण्याचं कारणच काय ? काही नाही. उलट त्याला मोहिनी पाडणाऱ्या गोष्टीचा गराडा त्याचे भोवती आहे. आता बायको म्हणजे तर मला एक कोडंच आहे. तिचा स्वभावच कळत नाही. निव्वळ लहरी आणि भावनाविवश जीव ! भावनाप्रधान माणसावर कोणताच दाव राहणं कठीण आहे.

“ आणि आता त्याचे दोघाचेही त्या रविवारचे चेहरे माझ्या मनःचक्षूसमोर उभे राहिले. मेघमल्हार संपल्याबरोबर त्यांनी एक पद वाजवलं; पण त्यात किती उत्तान-शृंगाराचं प्रदर्शन होतं हें माझ्या ध्यानात आलं. ' इकडं येऊन त्यांना

मोकळे सोडून केवढा गाढवपणा झाला,' असं माझ्या मनात आलं. 'व्हायच्या त्या गोष्टी होऊन गेल्यात. आता एकमेकात आडपडदा शिल्लक नाही. झाल्या गोष्टीच्या विचारानं तिच्या चेहऱ्यावर थोडीशी शरमसुद्धा स्पष्ट दिसत नव्हती. का ? पेटी-जवळ जाताना दिसलेलं तिचं ते निस्तेज कोमल हास्य व लाजऱ्या चेहऱ्यावरून घाम पुसण्याची ती मोहक पद्धत, माझ्या दृष्टीसमोर ते सार उभं राहिलं. एकमेकांची नजर ते टाळीतच होते फक्त जेवताना-तो तिला पाणी घालीत असताना त्यांनी एकमेकाकडे कटाक्ष टाकला आणि दुसऱ्याला नकळत ते हंसले. त्याचे त्यावेळचे चेहरे आणि ते निर्बल-हास्य मनात येताच मला वक्का बसला. 'व्हायचं ते दोघात होऊन गेलं' एक आवाज कानात बोलला. काय वेड की काय ? असं होणंच शक्य नाही, दुसरा आवाज बोलला. सभोवतालच्या अंधारात दैविक आणि भीतिग्रस्त विचाराला बळी पडेन असं वाटू लागल्यानूळे मी काडी ओढली, पण त्यामुळं सभोवतालच्या पिवळ्या रंगाच्या भीतीने हे वातावरण जास्तच भयप्रद वाटू लागलं. आणि विचारतंद्रीत मनुष्य जसा सारखा सिगारेट ओढत बसतो, त्याप्रमाणे मीही विचार-द्वंदात गुरफटून गेलो, व त्यातून सुटण्याचा प्रयत्न करूं लागलो रात्रभर डोळ्याला डोळा नाही अशा परिस्थितीत पहाटे पाच वाजता मी मनेजरला हाक मारून टागा बघण्यास सांगितलं. अशा ओढग्रस्त मनःस्थितीत यापेक्षा जास्त वेळ राहणं मला शक्य नव्हतं. हातातल्या कामाची कशीबशी व्यवस्था लावली आणि सकाळी आठ वाजता मी टाग्यांतून परत निघालों.

--- २५ ---

तांबड फुटायला सुरवात झाली आणि आमच्या डब्यांतले दिवे विझवले गेले. भाऊसाहेब सुमंत मुकाठ्यानं बसले होते. सारखं बोलून दमल्यासारखा दिसत होता व त्याला थाप लागली होती. खिडक्याची काचेची तावदानं करकरत होती, चाकाचा खडखडाट चालू होता व मुनिमाचं कंटाळवाणं धोरण ऐकू येत होत. पहाटेच्या अंधारात त्याचा चेहरा स्पष्ट दिसत नव्हता; पण त्याचा दर्याद्रिं व क्रुद्ध आवाज मात्र ऐकू येत होता.

“ तीस मेल टाग्यातून व आठ तास आगगाडीत काढणं मला भाग होत. रस्त्यावरची घनदाट राई, धुक्यातून बाहेर पडणारा सूर्यप्रकाश, सकाळची थंड हवा, ह्यामुळं टाग्यातून प्रवास करणं फार मुखाचं होतं. धुकं नाहीसे होऊन सूर्यप्रकाश पडल्यानंतर मनाला मोकळं वाटू लागले. शेतात काम करणारी माणसं, रस्त्यानी जाणारी गुरंढोरं झाडावरच्या पश्याचा किल-बिलाट, ह्यामुळं मी स्वतःला विसरून कुठं निघालो हेच विसरलो. ज्या परिस्थितीच्या जाणीवेन मी ह्या प्रवासाकरिता पाऊल टाकलं तो नुसता भ्रम असून मी सहज मजेत सहल करतो आहे असं वाटू लागलं. अशा रीतीने स्वतःला विसरण्यात गमत आहे. मी कशाकृति बाहेर पडलो आहे, हें लक्षांत आलं की मी मनात म्हणत असे, ‘उगीच भलती कल्पना नको. व्हावयाचं असेल तें होईल!’ निम्या

रस्त्यातच टांग्याची धाव निसटली आणि माझ्या विचाराला नवीनच गती मिळाली. ह्या खोळंब्यामुळे माझी भेल चुकणार, मला पॅसेजर गाडीत जावं लागणार आणि पूर्वी जो मी संध्याकाळी पाच वाजता पोहचणार तो आता रात्री एक वाजता अवळीं घरी पोहचणार. ह्या दृष्टीने ह्या घटनेला महत्त्व होतं. कसेतरी संध्याकाळपर्यंत आम्ही लोहारपाटीला धाव बसवून घेतली. त्याचे पैसे चुकते केले, मध्यंतरी मी खानावळीत जेवण उरकून घेतलं आणि ह्यामुळे माझ्या विचारतंद्रीत खंड पडला. सर्व तयारी करून संध्याकाळी आम्ही पुढच्या प्रवासाला सुरवात केली. बीजेची कोर, निसर्गरम्य वातावरण आणि आनंदी ड्रायव्हर ह्यामुळे पुढे माझ्याकरिता काय वाढून देवलं ह्याचा चुकूनसुद्धा विचार येईना. का, पुढचं भवितव्य काय ह्याची कल्पना नसल्यामुळे मी सर्व सुखं भोगून घेत होतो, हैच कळत नाही. भावनाच्यावर ताबा राहिल्यामुळे मिळणारी मनःशान्ती फक्त टांग्यातून प्रवास चालू होता तोरपयतच टिकली.

“ आगगाडीत पाऊल टाकताच सर्व स्थिति एकदम पालटली. गाडीत ४॥ तास किती कष्टात गेले ते मी मरेपर्यंत विसरणार नाही. आता हा त्रास नेहमी आगगाडीच्या प्रवासाने सर्वांना होतो, तसा झाला. का घर जवळ येऊ लागले त्यामुळे आता काय तो सोक्षमोक्ष होणार या जाणीवेने झाला, हे मला काहीच समजेना. इतकं मात्र निश्चित की, मी डब्यात शिरता-क्षणीच माझा विचारशक्तीवरील ताबा सुटला आणि एकापेक्षा एक हिडीस विचार व कल्पना माझ्या मनःचक्षूपुढे धिंगाणा

॥लूं लागल्या. माझ्या गैरहजेरीचा फायदा भेऊन ती दोघं तसं निर्लज्जपणानं वागत असतील, आणि माझी बायको कसं माझ्या तोंडाला काळं फासत आहे, यामुळे माझा राग वाढत चालला. संताप-द्वेष व काळोखीमुळे आलेला उन्माद यामुळे चित्रमालिकेतून मला सुटता येईना—पुन्हा राकता येईनात किंवा मनात येऊंच बायची नाहीत इतकी शक्तीही राहीना. आणि जसजसा वेळ जाऊं लागला तसं तसं त्याच्या खरेपणाबद्दल खात्री पटूं लागली. इतक्या जिवंत स्वरूपात मनःक्षूणुडं ही चित्रं नाचूं लागली की, त्यानीं वस्तुस्थितीतील सत्य चित्राचं चित्राकरणाचा भास होऊन माझ्या विवेकबुद्धीचा तावा घेऊन हे सर्व खरंच भासण्यास सुरवात झाली. माझ्या इच्छेविरुद्ध माझ्या डोक्यात सैतान ठाण माझून बसला व तो खोटा पुरावा देऊन भलत्या कल्पना आणि अनरनिराळीं अनुमानं—आडाखे मला मुचवूं लागला. बरेच वर्षांपूर्वी माझें व गोविंदराव ठोबेच्या भावाचं बोलणं झालेलं मला आठवलं. आणि त्याचा संदर्भ या दोघानीं लावताच माझें काळीज फाटूं लागलं. फार वर्षांपूर्वी तुम्ही रात्री निराळ्या आक्षेपार्ह ठिकाणीं जातां का असं विचारल्याबरोबर त्यानीं असं सांगितलं की, इतर सभ्य कुटुंबातून आपली शारीरिक गरज भागवणं सोपं जात असल्यामुळे तसं कारणच पडत नाही. आता त्याच्या भावानंच बायकोशीं संधान जोडलंय. 'छे: असं होणार नाही' मी मनात विचार करीत असे. असा कुतर्क मनात आणायचा काडीचा सुद्धा आधार नाही. त्याच्याबद्दल मला मत्सर वाटणं यातच तिल

अपमान वाटतो असं तिनं शपथेवर सांगितलं. हो ! पण तिनं खोटं कशावरून सांगितलं नसेल. खोटं असणार, खोटं बोलण्याची संवयच आहे ” पुन्हा विचाराला गती मिळाली. डब्यात फक्त एक म्हातार जोडपं होतं. ते अगदी अबोल लोक दिसले, पण तेही थोड्या वेळानं उतरून गेले आणि डब्यात मी एकटाच राहिलो. पिजऱ्यातल्या हिस्त्र-पशूसारखी माझी स्थिति झाली. एकदा खिडकीकडंच धाव वे, तर एकदा डब्यातच शतपावली घाल. जणू काय डब्यात चालल्यानं मी आधीच पोंचणार आहे. डब्याच्या खिडक्या सारख्या हदरत होत्या.

यावेळी भाऊसाहेब सुमंतानीं डब्यात जरा पाय मोकळे केले आणि पुन्हा आनल्या जागेवर बसून पुढे सुरुवात केली.

“ या आगगाडीच्या डब्याचा धसकाच बसलाय मला. मी मनात म्हणे, आता दुसरा विचार करूं या. आपला दोन प्रहरचा खानावळवाला आणि माझ्या मनःचक्षूंपुढे तो म्हातारा आणि त्याचा नातू येई. त्या मुलाचं आणि माझ्या मुलाचं वय सारखंच दिसलं. अरे ! मुलीच्या समोर-याच्या प्रेमचेष्टा चालणार. एकमेकांची आलिंगनं आणि मुके-पोराच्या मनात काय येईल. पण याना काय पर्वा असणार—प्रेम आहे. ” पुन्हा सर्व विचार सुरू होई. “ काल दवाखान्यांत रोग्याची डॉक्टरविरुद्ध तक्रार होती. डॉक्टरच्या मिशा गोविंदरावा-सारख्याच होत्या नाही ? किती बेशरमपणाने आणि निर्लज्जपणाने ते--दोघंही—माझ्या डोळ्यात धूळ टाकताहेत. परवां गावाला जायचंय असं तो म्हणत होता ! पुन्हा बुद्धीला शीण

करणारी विचार-मालिका चालूं झाली. कोणतीही गोष्ट मनांत आली तरी तिचा संबंध याच्यापर्यंत येऊन भिडूं लागला व त्यामुळें मला भलताच त्रास होऊं लागला. हिच्यावर दया दाखवून प्रेम करावं की हिचा द्वेषच करणं योग्य. याबद्दल अज्ञान, शंका, विचाराची धरसोड यामुळें ठाम मत होईना म्हणून-दुःख वाटूं लागलं. या अन्तःकरणाच्या टोचण्या तीव्र वाटूं लागल्या की, सरळ रुळावर पडून आत्महत्येत निकाल लावावा असा विचार आला; पण तिच्याबद्दलची तीव्र सूडबुद्धे व स्वतःबद्दल माया यामुळे तो विचार तितकाच राहिला. झालेल्या अपमानामुळे व त्यानं संधी साधल्यामुळे त्याचा मला राग येतच होता; पण तिच्याबद्दल चीड व द्वेष भलताच होता. 'स्वतःच्या जीवाला धोका करून तिला मागे ठेवण्यात काय पुरुषार्थ आहे. माझ्याबरोबर तिलाहि भोगलंच पाहिजे, म्हणजे माझ्या दुःखाची तिला जाणीव होईल' मी मनात विचार केला.

“उगीच मनाची करमणूक म्हणून मी प्रत्येक स्टेशनवर गाडी थांबली की, उतरत होतो. एका स्टेशनवर दुकाना-भोवती जरा गर्दी दिसली म्हणून तिथं गेलो आणि सरळ एक ग्लास दारू रिझवली. शेजारीच एक गुजराथी गृहस्थ होता. त्याच्याशी बोलत—उगीच डब्यांत एकट्यालाच कंटाळवाणं नको म्हणून मी थर्डक्लासमध्ये जाऊन बसलो. डबा सिगरेटच्या धुराने भरून गेला होता आणि खाली शेंगाची फोलकटं आणि पानाच्या पिचकाऱ्यानी घाण झाली होती. तो गृहस्थ पुष्कळ

कुळकथा सांगत होता, पण माझ्या विचारतंद्रीत मी गुरफटल्यामुळे मला तें ऐकूही येत नव्हतं व समजतही नव्हतं. हें त्याच्या लक्षात आल्यामुळें हे राजेश्री लगट करून माझें मन वेधूं लागले. त्याबरोबर मी ती जागा सोडून सरळ स्वतःच्या डब्यात गेलों. 'आता शान्त चित्तानं सर्व बाजूंनी विचार करून यात त्रास करून घेण्यासारखं काही आहे का' या विचारान मी बसलो, पण 'निर्मळ मनानं, तर्कशुद्ध विचार येण्याऐवजी पूर्वीर्चांच विचारचक्रं-तीच कारणमीमासा व तेच देखावे, डोक्यात थैमान घालूं लागले.

“काही तरी कुतर्क काढून मी आतापर्यंत स्वतःला काय थोडा त्रास करून घेतलाय. (या वेळीं माझ्या मनात पूर्वी उगीच मत्सरामुळे डोक्यात आलेलं वेड आठवलं)—शंका ध्यायला काही तरी जागा होती का? आताही तसंच असेल. विचारी शान्त चित्तानं झोपली असेल. तिच्या चेहऱ्यांत—वागणुकीतसुद्धा काही आढळणार नाही. मग उगीच कल्पनेचे खेळ—पराचा कावळा करण्यात काय अर्थ आहे, असं असेल तर काय आनंद वाटेल मला!’ ‘पण छे! आता बराच वैळ झालंय. आता उलटच असणार! उगीच मनात कुतर्क येई, आणि मग एकापेक्षा एक विचार माझं अन्तःकरण कापीतच गेले. खरोखरीच यमयातना होत होत्या. दुष्कृत्याचे परिणाम ठसवण्याकरतां तुम्हाला दवाखान्यातच जायला नको—नुसतं माझ्या अंतःकरणाच्या उडालेल्या चिंघड्याकडे लक्ष टाका, कीं सर्व तुमच्या लक्षांत येईल. माझ्या बायकोवर सर्वस्वी विश्वास हवा—

ती आणि मी एकजीव—असं असूनसुद्धा तिच्यावर आपला ताबा नाही. ती आपली नव्हे. तिच्या मतांप्रमाणे ती वागणार— आणि माझ्या नाकावर टिच्चून बेपर्वाईनं वागणार—ही कल्पनाच भयंकर होती. त्याला काहीच हरकत घेतां घेत नव्हती, तर हिला बोट लावायचीसुद्धा सोय नाही. तिचा अधःपात झाला नसला, पण वाकडं पाऊल पडण्याचा बेतात असलं— बाकी माझ्या डोळ्यात धूळ टाकण्याचा तिचा निश्चयच दिसतोय—तर मात्र ही परिस्थिति फारच वाईट. यापेक्षा उघड व्यभिचार पत्करला म्हणजे मला पुढचा विचार करायला बरे! निदान शंका-कुंशका आणि तर्कवितर्क तरी नकोत. मला काय— कसं पाहिजे. माझी काय अपेक्षा—याबद्दल ठाम मतच होईना तो नुसता मूर्खपणाचा बाजार होता!”

— २६ —

“ एकच स्टेशन राहिलं आणि तिकीट-कलेक्टर डब्यात येऊन तिकीटं गोळा करूं लागला. मी उतरण्याच्या तयारीनं माझं सर्व सामान एकत्र जमा केलं व ब्रेकजवळ जाऊन माल चढवीत होते ते पाहात उभा राहिलो. आता काय तो निकाल लागणार, या जाणिवेने मला जास्तच गरम वाटूं लागलं. थंडीचा कडाका भासूं लागला व दातखिळी वाजू लागली. गाडी योग्य वेळीं पोहोचली आणि इतरांप्रमाणे मी गर्दीतून वाट काढीत टांगा पाहिला आणि घरचा मार्ग धरला. रस्त्यावर क्वचित लोक दिसत होते. कांहीं हॉटेल्स उघडी होती. घराच्या

व बाहनाच्या हलत्या सावल्या दिसत होत्या; पण माझ्या मनांत कोणताच विचार नव्हता. स्टेशनपासून अर्धा मैल आलो असेल नसेन, इतक्यात माझे पाय गार वाटू लागले. मी डब्यातच पायमोजे काढून बॅगमध्ये ठेवलेले लक्षात आले. माझी बॅग टाग्यात होती, पण ट्रंक कुठं आहे? हो ट्रंक आणि वळकटी ब्रेकमध्ये टाकली होती; पण रिसिट माझेजवळच होती आणि सामानाकरतां परत जाणं तर इष्ट वाटेना म्हणून मी तसाच पुढे चाललो. टाग्यातून स्टेशनपासून घरी जाईपर्यंत माझ्या डोक्यात काय विचार चालले होते याचं मला केव्हाच स्मरण झालेलं नाही. अन्तःकरण अगदी शून्य आहे.

“ आयुष्यातील अत्यंत महत्त्वाची काहीतरी घटना घडणार आणि त्याबद्दल काहीतरी भयंकर विचार माझ्या मनात घोळत होते. इतकंच मला आठवतं. माझ्या विचारांमुळे ती महत्त्वाची घटना घडत होती, का हें नुसतं भाकीत होतं हें काही सांगता येत नाही. जें पुढे घडलं त्याच्या आधीचे काही क्षण माझ्या अन्तःकरणावर भीषण छटा पसरली गेली असं मला झालं असावं

“ शेवटीं एकदांच घर आलं. रात्री एकचा सुमार झाला असेल. दरवाज्यात काही टागेवाले भाडें घेण्याकरता थांबलेले दिसले. इमारतीच्या काहीं खिडक्यातून अंधुक प्रकाश दिसत होता. (आमच्या दिवाणखान्यात व माजघरांत मात्र विजेचा लखलखाट दिसत होता.) इतक्या अपरात्री आपल्या खोलीत उजेड कसा? याचा विचारसुद्धा न करता मी दरवाजा गांठला.

प्रत्येक पावलागणिकी कांहीतरी भयंकर दृश्य दिसणार या अपेक्षेतच मी दरवाजाच्या घंटेवर बोट ठेवलं. आमचा नोकर—कष्टाळू पण मूर्खच त्यानं दरवाजा उघडला. व्हराड्यात इतर कपड्याबरोबरच ओऱ्हरकोट असल्याचं माझ्या ध्यानात आलं. मला घक्का बसला नाही अगर आश्चर्य वाटलं नाही; कारण असं असणार हे मी समजूनच होतो, ‘आपल्या कल्पनेप्रमाणं बरोबर जमलं’ असा विचार करीत मी नोकराला घरी कोण आहे अस विचारताच त्यानं त्याचंच नाव घेतलं. याच्या-शिवाय आणखी कोणी आहे का, याची चौकशी व्हाताच त्यानं नकारात्मक उत्तर दिलं. त्यावेळचा त्याचा आवाज अजून माझ्या कानात आहे. दुसरं—तिसरं कोणी नसून तोच आहे, हे पटवण्याचा त्याचा हेतु दिसला. ‘अस्सं!’ मी स्वतःशीच मोठ्यादा म्हणालो. ‘बरं मुलं?’ मुलं परमेश्वर-कृपेनं सुखरूप आहेत बराच वेळ झाला, ती झोपलीत. ‘माझी दांतखीळ थाब्रेना आणि श्वास कोंडल्यासारखं वाटूं लागलं. ‘एकंदरीत माझ्या कल्पनेबाहेर या थराला गोष्टी गेल्यात तर,’ मी मनाशीच म्हणालो, पूर्वी मी कांहीतरी दुर्दैवी कुतर्क काढून घरीं यायचं—माझी चूक मला पटायची—सारं व्यवस्थेशीर असायचं! आतां तसं नसून माझ्या कल्पनेतले कुतर्क खोटे नसून अगदीं सत्य—स्वरूपात घरात धिंगाणा घालीत आहेत आणि त्याचेशी माझी आता गाठ आहे.

“मला अगदीं हुंदका पटण्याच्या वेतांत होता, पण इत-क्यांत माझ्या डोवयांत सैतान शिरून शिकवू लागला कीं,

वेड्या असं मुळमुळ रडण्यात आणं मृदू भावनेच्या आधीन होण्यात काय अर्थ आहे ? यामुळे त्या दोघानाही स्वतःच्या पापावर पाघरूण घालायला अवसर मिळेल आणि तूं मात्र जन्मभर शंकाकुशंका आणि दुःख करीत खिचपत पडणार ! या विचाराबरोबर माझ्यातला कोमलपणा नी सगळे सार्विक गुण संपले आणि निराळ्याच भावनेचा पगडा माझ्यावर बसला. तुम्हाला आश्चर्य वाटेल, पण आता आपला त्रास संपला. तिचं माप पदरात घालून तिला शिक्षा करतां येईल, घालून देता येईल—सृष्ट घेऊन समाधान लाभेल असा आनंद वाटूं लागला. जसा जसा मी संतापाच्या आणि सूडाच्या आधीन होऊ लागलो, तसतशी माझ्यातली माणुसकी नष्ट होऊन—मी एक रानटी, क्रूर, धोकेबाज व दीर्घद्वेषी जनावर बनलो. नोकर हॉलमध्ये जाणार इतक्यात मी त्याला थांबवलं आणि हातात पावती देऊन वेळ न गमावता स्टेशनवरून माझ सामान आणण्यास सांगितलं. कपडे करण्याकस्ता तो आपल्या खोलीत गेला; पण याच्या चाहलीनं ही जोडी सावध होईल म्हणून मी दाराबाहेर थांबलो. एकाच खोलीचं मध्ये अन्तर असताना जेवतानाचा त्याचा बोलण्याचा आवाज अस्पष्ट कानी पडत होता. बहुतेक जेवण्याचा नादात त्यानीं घंटेचा आवाज ऐकलाच नव्हता. 'परमेश्वरा ! त्यांना आता खोलीबाहेर पडण्याची बुद्धी देऊं नकोस' मी मनात उद्गारलो. नोकरीनं कपडे केले आणि तो निघून गेला. आतां आपण एकटेच आहोंत व आपलं काम लवकर उरकलं पाहिजे. या

जाणीवेने मला कापरं भरलं, पण काय करायचें तें कोठं ठरलं होतं? तिचा नीचपणा पुरेपूर पटला होता. त्याबद्दल तिला शासन करायचं आणि आपला संबंध तोडायचा. आतापर्यंत माझा गैरभमज झाला असेल, उगीच कुतर्क केले असतील, पण आता सर्व वर्तनाचा आरसा दिसत असून आता कच घेण शक्य नव्हतं माझ्या गैरहजेरीत अपराधी त्याचेशी एकेान्त काय!” बेशरम वागणूकीचा आणखी पुरावा तो कसला सगळ्यात वाईट म्हणजे ‘पूर्ण विचाराअन्ती त्यानीं हा निर्लज्ज—उद्धटपणा पत्करलेला दिसतो.

आता सर्व गोष्टी स्पष्ट कळल्या. संशय म्हणून कोणताच राहिला नाही. त्यात पळायला संधी मिळू नये. उगीच मला फसवून गोधळात टाकायला, निमित्त शोधायला वेळ मिळू नये, नाहीतर त्याच्या पापाचं माप पदरात टाकायचा हा सारा बेत फसणार, एवढीच रुखरुख मनाला लागली.

विलकूल वेळ न घालवता, समोरून न जाता मुद्दाम मुलाच्या खोलीतून अगदी हलक्या पावलांनी मी ते होते त्या खोलीकडे चाललो. पहिल्या खोलीत मुलं अगदी शान्त झोपलेली होती. जवळच्या दुसऱ्या खोलीत नर्स झोपली होती. तिनं जरा चुळबूळ केली, मला वाटलं आता ती उठणार. त्याच वेळी घरात चाललेला प्रकार तिला समजला तर तिला काय वाटेल? याची स्पष्ट कल्पना मनात आली. स्वतःबद्दल इतकी दारुण निराशा वाटली की, मला रडूं थांबवेना. उगीच

मुलाची झोंपमोड होईल म्हणून तसाच मी परत फिरलो व माझ्या खोलीत जाताच मला कोण हुंदका फुटला.

घराण्याचा लौकिक किती मोठा—किती मोठा! घराण्याने कुटुंबाच्या सुखाकरतां मी झटलों. किती निष्ठेन मी तिच्याशी वागलो आणि आज माझ्या नशिबीं काय पाहण्याचं आलं. चार लेकरं वाळं झालेली ही बाई, त्या खुशालचेडूच्या बाहूपाशात पडते; कारण काय, तर देखणा—छटेल म्हणून हिच्यात माणुसकी तरी आहे का! आणि हे सारे प्रकार पोरानंच्या राजाच्या खोलीत—याच मुलावर प्रेम असल्याचं दोग तिनं आतां पर्यंत बेलं मला पत्रसुद्धा कसं खुबीनं लिहिल. बाकी किती दिवस हे प्रकार चालूं आहेत हे तरी काय कळणार. आज रात्री येण्याच्या ऐवजी जर मी उद्या आलो असतो, तर दरवाजात काय आली असती, नवरा काय केला असता, कांही थागपत्ता लागूं दिल्या नसतां! शेवटपर्यंत द्वेषानं माझ्या अन्तःकरणाच्या चिंधड्या उडत राहिल्या असत्या. नर्सला काय वाटेल? नोकर काय कल्पना करील? शिवाय मोठी मुलगी (तिचं आतां समजण्याइतकं वय आहे) किती निर्लज्जपणा! काय दोगं! मी मनात म्हणालों.

“ उठायची ताकदच माझ्या पायांत राहिली नाही. सारखं काळीज धडधडूं लागलं आणि उठलों की, चक्कर येऊन पडेन असं वाटू लागलं. तिचा खूनसुद्धा करायला मागणुडं पाहणार नाही. मी मेलों तर तिला तेच पाहिजे आहे. दैवाची खैरच झाली असं म्हणणार! मी इथंच खोलीत बसलों आणि तिकडे

त्यांची खाण्यापिण्याची मजा लुटण्याची चंगळ चालली आहे. त्याच दिवशी तिचा गळा दाबून मी मोकळा झालो असतो तर? एक आठवड्यापूर्वी मी खोलीत सामान भिरकावलं व तिला खोलीतून घालवून दिलं, तो प्रसंग मला आठवला. त्या प्रसंगाची नुसती मला आठवणच झाली नाही, तर त्या दिवसाप्रमाणे मारावं—तिचं पारिपत्य करावं अशी इच्छा बळावं लागली. सूड घेण्याच्या कल्पनेनं मला सर्व जगाचा विसर पडला. एकादं क्रूर जनावर अगर संकटानं त्रस्त झालेला माणूस ज्याप्रमाणे योग्य वेळी, पण क्षणाचाही विलंब न करता ज्या मनःस्थितीत सर्व कार्य उरकतो, तशीच माझी स्थिति झाली. सड-बुद्धीनं माझं अन्तःकरण जळू लागलं.

— २७ —

“ प्रथम मी पायातला बूट काढला आणि मोकळ्या पावलानीं जाऊन—तीक्ष्ण धारेची कट्यार घेतली. ती म्यानातून काढताच म्यान माझ्या हातून खाली पडलं ‘ पुन्हा हुडकू ’ असं म्हणालेलं मला पुरं आठवतं. अंगावरचा ओव्हरकोट काढून टाकला आणि चोरट्या पावलानीं मी जाऊन खाड दिशी खोलीचा दरवाजा उधडला. ”

“ त्यावेळचे त्या दोघाचेही चेहरे मला पूर्ण आठवताहेत. त्याचे हाल करण्यात मला समाधान वाटत होतं. माझ्या कल्पनेप्रमाणे त्याचे चेहरे भीतिनं पांढरे फटकंटीत पडले. मला पाहताक्षणीच त्याच्या चेहऱ्यावर जे भीतीचं नी निराशेचं

वातावरण पसरलं, तें मी मरेपर्यंत विसरणं शक्य नाही. प्रथम तो टेबलाजवळ होता; पण मला पहाताच चमकला नी कपाटाला टेकून उभा राहिला. त्याच्या चेहऱ्यावर भीति अगदी स्पष्ट दिसत होती, निदान मला तरी तसं वाटलं. तिचा चेहरा घाबरलेला तर होताच; पण याशिवाय ज्या इतर भावना मला दिसल्या, त्या नसत्या तर कदाचित माझ्या हातून वेडंवाकडं काही थडलं नसतं; पण एकमेकांच्या सहवास-मुखात आलेल्या व्यत्ययाची चीड आणि निराशा याची चमक तिच्या डोळ्यात दिसली. आपल्या मुखात कोणताच व्यय येऊं नये अशी एकच इच्छा—एकच विचार दिसला. एक क्षणभरच या भावना दिसल्या असतील, इतक्यात त्यानं तिच्याकडे प्रश्नार्थक मुद्रें पाहिले. ‘रं टं बोलून भागेल का ? मग सुरुवात केलेली बरी नाहीतर काही तरी मलतंच होणार. पण काय होणार ? त्याच्या मुद्रें हा भाव दिसला. त्याची आणि तिची दृष्टादृष्ट होताच तिच्या चेहऱ्यावराल निराशा आणि चीड याची जागा—त्याच्या-बदलच्या सुरक्षिततेच्या काळजीनं घेतली असं मला वाटलं. एक क्षणभर मी पाठीशी खंजीर लपवून दारात उभा होतो. इतक्यात निर्विकार चेहऱ्यानं त्यान सुरुवात केली. आम्ही प्रॅक्टिस करीत होतो.’ हे सारंच हास्यास्पद होत.

“तुम्ही आलात. किती आश्चर्य !” त्याची री ओढण्या-करता तिनं सुरुवात केली.

पण दोघानाही वाक्य पुरं; करायला फुरसदच मिळाली
 ऐक एक आठवड्यापूर्वी ज्याप्रमाणे तोडावं—मोडावं असं

वाटलं, तशी वेडाची लहर पुन्हा मला आली आणि तिच्या मी पूर्ण आहारी गेलो.

“ त्याना काय सागायचं होतं ते बोलायला त्याना कधीं अवसरच मिळाला नाही. दुसरी गोष्ट ते ज्याला भीत होते ती आकस्मिक घडली—की त्याची बोंबडीच वळली. हातातला खंजीर पाठीशी लपवीत मी एकदम तिच्यावर तुटून पडलो. तो मध्यें पडून व्यत्यय आणील असं मला वाटत होतं, नेमकं छातीच्या खाली मी वार केला (फार दिवसापासून ही जागा मी हेरून ठेवली होती.) मी झडप घालणार इतक्यात मी काय करतोय हे त्याच्या लक्षात आलं. त्यानं माझा हात पकडला—(त्याच्या या वागणुकीचं मला आश्चर्य वाटलं)—आणि तो जोरात ओरडला ‘ संभाळ ! काय करतोस याचा विचार कर ! धावा ! धावा ! ’

“ मी माझा हात सोडवून घेऊन त्याच्याकडेच एक शब्द न बोलता चवताळून धावलो, पण माझा दृष्टादृष्ट होताच तो पादरा फटफटीत पडला. चेहऱ्यामध्ये रक्ताचा टिपूस दिसेना. डोळ्यांत नेहमींची चमक दिसेना. तो चटकन् टेबलाव्हाली लपला आणि खोलीतून बाहेर पळाला, याचंच मला आश्चर्य वाटलं.

“ मी त्याच्या मागोमाग धावलो, पण माझ्या डोळ्या हातावर भार पडल्यासारखं वाटलं. तिनं माझा हात धरला होता—मी मोकळा होण्याकरता धडपडलों; पण तिनं जास्तच बळकट धरून मला जागचं हालूं दिलं नाही. हें मध्यं.

तरीचं अनपेक्षित संकट-तिचा कंटाळवाणा स्पर्श-यानं मला जास्त
चेव आला. मी संतापानं लाल झालों होतो आणि आता हिला
चागलीचं अद्दल घडवतो या विचारानंच मला आनंद झाला.

“डाव्या हातानं तिला मागं रेटून तिच्या तोंडावर मी
जोरानं ठोसा हाणला. ती जेव्हात ओरडली आणि तिची माझ्या
हातावरची मिठी सुटली.

“मी त्याच्या मागोमागं धावणार होतो, पण मोकळ्या
पायानं वायकोच्या जारा मागं धावणं म्हणजे जगात हसं होणार !
मला तर हास्यस्पद व्हायचं न-हत्तंच. पण माझं रौद्ररूप दाख-
वायचं हेतू. मी रागानं बेभान असलों तरी माझा दुसऱ्यावर
होणारा परिणाम जाणत होतो. कित्येक वेळा या दुसऱ्यावर
होणाऱ्या परिणामानंच मला माझा मार्ग दाखवला.

“मग मी तिचा समाचार घ्यायला तिच्याकडे वळलो.
त्यावेळी स्वतःच्या ठेंबल्या गेलेल्या तोंडाला चोळत ती माझ्या-
कडेच पहात होती. तिच्या चेहऱ्यावर भीती आणि डोक्यात
माझ्याबद्दलचा द्वेष पूर्ण दिसत होता. उंदीर पिजऱ्यात पकडून
उजेडात धरला म्हणजे जसं दृश्य दिसेल तसंच हें दृश्य होतं.
दुसऱ्यावर जडलेल्या प्रेमासुळेच माझ्याबद्दल भीति आणि
द्वेष आहे हें माझ्या ध्यानात आलें. इतकं असूनसुद्धा ती जर
गप्प बसली असती, तर माझ्या हातून अत्याचार घडला
नसता.

“पण एकदम तिनं माझ्या ज्या हातात खंजीर होता, त्या
हाताला झोबायला आणि बोलायला सुरवात केली.”

“ काय करताहात याचा जरा विचार करा ! त्याच्या माझ्यांत तसलं काही घडलं नाही. शपथपूर्वक काहीही झालं नाही, 'तरीही मी गप्प राहिलो असतो; पण शेवटच्या वाक्यात माझी खात्री पटली की, हे सारं खोटं सागणं आहे. सगळे व्यवहार झालेत. आता माझ्या चढत्या रागाला साजेसं आणि माझ्या अन्तःकरणाची बेभान स्थिति व्यक्त करणारं उत्तर तर दिलं गेलं पाहिजे. मनाच्या इतर अवस्थेप्रमाणें संतापाला काही तरी मर्यादा आहेच !

“ खोटं बोलूं नकोस सटवें ! ' मी डाव्या हातानं तिला पकडत ओरडलो. तिनं चटकन् आपली मुटुका करून घेतली. नंतर खंजीर मुठीत घट्ट पकडून डाव्या हातानं मी तिचं नरडं पकडलं आणि जमिनीवर उताणं पाडून तिचा गळा दाबूं लागलो काय निबर होती तिची मान ! तिनं दोन्ही हातानी गळा सोडवेण्याचा प्रयत्न केला, पण त्याच वेळी डाव्या बरगडीत मी सर्व शक्ती एकवटून खंजीर खुपसला.

‘ वेडाच्या लहरीत आपण काय करतोय याचं भान माणसास राहत नाही. असं जेव्हा लोक बोलतात, त्या वेळी ते खोटे तरी असलं पाहिजे किंवा तो मूर्खपणा तरी असला पाहिजे. मी काय करतोय याची मला पूर्ण जाणीव होती. एकक्षणभरसुद्धा मला त्याचा विसर पडला नाही. संतापाच्या वाढीबरोबरच माझ्या कृत्याच्या जबाबदारीची जाणीव मला होतच होती. माझ्या हातून काय होणार याची आधीं मला कल्पना होती. असा माझा आग्रह नाही; पण खून होताना अगर त्याचेपूर्व

काही क्षण मला त्याची जाणाव होती. योग्य वेळी पश्चातापाला अगर माघारीला सबब देण्याला हा अवसर व जाणीव पुरेशी होती. आपण खंजीर खुपसतो आहोत व यानं ही मरणारयाची मला जाणीव होती पूर्वी कधीही आपल्या हातून न घडलेले काहीं तरी भयंकर आपण करतो आहोत व याचं नुकसान आपणास सोसावं लागणार हे मला कळत होतं. वीजेसारखी या जाणवेची कल्पना आली आणि लागलीच माझ्या हातून खून झाला किंबहुना दोन्ही गोष्टी एकदमच घडल्या. या कृत्याची जाणीव आणि भयंकरपणा मला स्पष्ट दिसत होता. तिच्या पदरातून, पोलक्यातून तिचं शरीर कापात गेलेला खंजीर आणि ती परिस्थिति—याची मला पूर्ण आठवण आहे. दोन्ही हातांनीं तिनं खंजीर पकडला. हातातून रक्त वाहू लागलं. पण खंजीरानं आपलं कार्य केलंच.

“तुरुंगात, माझ्यात नैतिक क्रांति झाली होती. माझ्यात मूल-भूत बदल झाला. त्या दुर्दैवी घटनेच्या वळी माझे विचार आणि भावना काय होत्या याबाबद विचार करीत मी तासान्तास बसत असे. माझ्या हातून हें कृत्य घडण्यापूर्वी एकच क्षण आपल्या हातून खून होतो आहे एका असहाय्य स्त्रीचा. प्रत्यक्ष बायकोचा खून झाला आहे हे ओळखलं. या विचारानं मला किती धक्का बसला आणि ताबडतोब खुपसलेला खंजीर मी बाहेर उपसून घेतला. हेतु हा श्री. झालेल्या कृत्याचं तितकंच परिमार्जन ! मी निश्चल उभा राहिलों. काय होतंय ते पाहिलं, झालेली चूक दुरुस्त करतां येईल कां याचा विचार करीत थांबलों.”

“ ती ताडकन् पायावर उभी राहिली आणि ओरडली. ‘नर्स—यानी माझा खून केला!’ ती बडबड ऐकून नर्स दरवाजात आलीच होती. मी अगदी हालचाल न करतां आशाळभूताप्रमाणे उभा होतो. एकदम तिच्या पोलक्यातून रक्ताची चिळकाडी उडाली. ”

“ आता उपचाराच्या पलीकडे पारेस्थिति झाला आहे— आणि आता दुरुस्ती करण्यात अर्थ नाही—हे ताबडतोब माझ्या ध्यानात आलं. असंच वागण्याची माझी इच्छा होती आणि तसं वागण्याशिवाय गत्यतरही नव्हतं ‘अरे देवा!’ असं म्हणत नर्स तिच्या मदतीकरता धावली. ती जमिनीवर पडेपर्यंत मी तेथे थांबलो; पण नंतर मात्र हातातला खंजीर फेंकून देऊन, मी खोलीतून चालता झालो. ‘उगीच आगा करण्यात अर्थ नाही मी काय करतोय याचा विचार केला पाहिजे.’ नर्सकडे अगर बायकोकडे लक्ष न देता मी मनाशीच पुटपुटत हातो.

“ नर्सने रडायला सुरवात केली व मोलकरणीस हाक मारली.

“ मी व्हराड्यातून जाऊन मोलकरणीला मालकांनाकडे पाठवलं आणि माझ्या खोलीत गेलो ‘आता काय करावं’ मी मनाशी विचार करताच उत्तर ठरविलं. मी कपाटातून माझा भरलेला पिस्तूल काढला आणि टेबलावर ठेवला. नंतर म्यान उचललं आणि कोचावर बसलो. कोणताही विचार न करतां अगर कसलंही स्मरण न करता असाच मी बराच वेळ बसलो. बाजच्या खोलीत बरीच गडबड चालल्याची मला मात्र

पूर्ण जाणोव होती, एका मागोमाग एक अशा दोन गाड्या येऊन दरवाजाशीं थांबल्याचं माझ्या कार्नी पडलं. नोकरांनीं स्टेशनवरचं सामान आणून खोलीत ठेवलं, जसं कांही आतां मला त्याची गरजच होती. काय झालं ते कळलं ना ? जा पोलीसाना वदीं दे, मी त्याला सांगितलं.

काहीच उत्तर न देता तो निघून गेला. मी कोचावरून उठून सिगारेट ओढून संपण्यापूर्वीच मला सुस्ती वाटूं लागली आणि झोंप लागली.

“ मी दोन तास झोंपलो होतो. आम्ही दोघं अगदी प्रेमानं राहात आहोत, थोडं भांडण झालं असेल व काही किरकोळ अडचण असली तरी भांडण मिटलं आहे आणि एकंदरीत एकमेकांच्या अन्तःकरणात एकमेकांचा ओढा आहे असं मला स्वप्न पडलं.

“ दरवाज्यावरच्या थापेनें मी जागा झालो

“ बहुतेक हे पोलिसच असणार ” मी विचार केला. माझ्या हातानं तिचा खून झाला म्हणायचा. कदाचित् ती स्वतःच दारावर धक्के देत असेल. आणि तसं कांहींच घडलं नसेल ’ दरवाजावर धक्के मारणं चालूंच होतं; पण तिकडे लक्ष न देता हे खरं घडलं की नाही याचाच मी विचार करीत होतो हो ! गोष्ट घडली खरी, खंजीराचं तीक्ष्ण पातं तिच्या छातीत खुपसल्याचं आठवलं आणि माझ्या छातीत कळ आली—रक्त गाठूं लागलं.

“ एकंदरीत ही गोष्ट घडली यात संशय नाही. आतां आपली पाळी आली आहे. मी आत्महत्या करण्याचं ठरवलं; पण हा विचार मनात असतांनाच हें आपल्या हातून होणार नाही हे मी जाणून होतो. इतकं असतांनासुद्धा मी उठून पिस्तूल हातात घेतलं. याच्यापूर्वी कितीतरी वेळा मी आत्महत्या करण्याच्या वेतात होतो नी काल आगगाडीत तोच विचार डोक्यात घुमत होता, याचंच आश्चर्य वाटलं. आत्महत्या म्हणजे अगदीं झुल्लक बाब वाटत असे मला. कारण माझी आत्महत्या तिला घडकी भरायला एक सोपं साधन आहे असं मी मानीत होतो. आता आत्महत्या करण्याचं तर सोडाच पण तो नुसता विचारसुद्धा मला पटत नव्हता ‘मीं आत्महत्या का करावी? या प्रश्नाचं मला उत्तरच मिळत नव्हतं. दरवाज्यावरच्या धक्क्यांत खंड नव्हता. ‘प्रथम कोण आलंय ते पाहूं या! आत्महत्या काय केव्हाही करता येईल?’ अशा विचारात मी पिस्तूल टेबलावर ठेवून त्याचेवर एक वर्तमानपत्र झाकलं. नंतर दरवाजा उघडून पहातों तों मल्या अन्तःकरणाची मूर्ख विधवा—(बोडकी)—मेव्हणी हजर होती.

“ काय झालं हें?” इतकं बोलून तिनं रडायलाच सुरवात केली. तिचं रडं नेहमीच हुकमी असे!

“ काय काम आहे’ मी जरा तुटकपणानं विचारलं मला तिच्याशी उर्मटपणानं वागण्याचं काहींच कारण नव्हतं. पण त्याशिवाय मलाही गत्यंतरच नव्हतं!

“ अरे! ती आतां मरते आहे. डॉक्टरनीसुद्धा असंच सांगितलं,—हेच तिचे नेहमीचे डॉक्टर आणि सल्लागार.

म्हणजे राजेश्री आलेंत काय !' मी चौकशी केली आणि माझा तिच्याबद्दलचा द्वेषाग्नि पुन्हा भडकला.

‘मग ! मरत असेल’ मी पुढें सुरवात केली.

‘निदान जवळ तरी जा; काय भयंकर दृश्य आहे !’ एक निश्वास सोडून ती म्हणाली.

“मी तिच्याकडे जायला पाहिजे ?” मी मनाशी विचार केला. आणि एकदम ठाम निश्चय झाला की जाणं आपलं कर्तव्य आहे; यावेळी असंच वागणं बरोबर आहे. ज्यावेळी माझ्याप्रमाणे नवऱ्याच्या हातून बायकोचा खून होतो, त्यावेळी त्यानं तिच्याकडे जाणं भाग आहे, असंच जर नेहमी होत असेल तर मी जाणं योग्य आहे, असा विचार मी केला. जर गरजच भासली तर आत्महत्या करायला पाहिजे तितका अवधि आहे, असा विचार करीत मी मेव्हणीच्या पाठोपाठ गेलो. आता वाटेल तें ऐकून घेण्याची आणि वेडावून घेण्याची तयारी ठेवलीच पाहिजे !” मी मनाशी म्हणालो, ‘आपल्यावर त्याचा परिणाम होऊन दिला नाही म्हणजे झालं.’ जरा याबना ! मी मेव्हणीस म्हणालो. ‘उघड्या पायांनी कशाला मुर्खीसारखं जायचं. जरा पायात सपाता अडकवू दे.’

— २८ —

“तुम्हाला आश्चर्य वाटेल, पण माझ्या खोलीतून निघून निरनिराळी नेहमीच्या ओळखीची दालनं ओलाडीत असताना असं खरोखरीच धडलं नसेल अशी आशा मनांत चमकली;

पण लगेच आयडोफॉर्म, कॅरबॉलीक वगैरे औषधांचा तीव्र दर्प नाकात शिरला आणि हें भयंकर कृत्य घडलेंय याची जाणीव झाली.

“खोलीतनं जाताना मोठी मुलगी भातिनं टक लावून माझ्याकडे पहात होती. सर्वच्या सर्व—पाचही मुलं तिथं आहेत आणि माझ्याकडे पाहताहेत असा मला भास झाला. मी तिच्या दरवाजाशी गेलों. मोलकरणीनं दरवाजा उघडला

“तिचं रक्तानं माखलेलं लुगडं खुर्चीवर पडलं होतं. जवळच अशा दृष्टीनं माझ्याच पलंगावर निजवलं होतं पाय वर करून ती कशी तरी झोपली होती. आगातलं पोलकं काढून टाकलं होतं, जखमेवर कापसाच्या पट्ट्या ठेवल्या होत्या. आयडोफॉर्मचा किळसवाणा वास सर्व खोलीभर पसरला होता. तिच्या मुजलेल्या तोडाकडे माझं प्रथम लक्ष गेलं. नाक व डोळ्यांचा भाग तर काळानीळा झाला होता. मला मागं खेचण्याचा प्रयत्न करीत असताना मी जो ठोसा लगावला त्याचाच हा परिणाम होता. सौंदर्याचं एकही चिन्ह शिल्लक नव्हतं, उलट विद्रूपपणाच भरला होता. मी दरवाज्यातच थबकून उभा राहिलो

“जा! जवळ जा ना?’ तिची बहीण म्हणाली.

“बहुतेक तिला पश्चाताप झाला असेल’ मी विचार केला. ‘तिली क्षमा करावी का? आता मरणाच्या दारीं पडली आहे. दया दाखवणंच इष्ट आहे’ उदारपणाचा आंव आणून मी मनांत ठरवलं.

“नंतर मी तिच्या काँटजवळ गेलो, तिनं कष्टानं मान वर केली. माझ्याकडे पाहिले आणि अडखळत तुटक बोलली ‘शालं एकदाचं मनासारखं ! जीव घेतलात माझा, आता तरी समाधान शालं!’ अगदीं मरणाच्या दारीसुद्धा तिच्या चेहऱ्यावर तोच पूर्वीचा द्वेषभाव मला दिसला. ‘मुलं—ती मात तुम्हाला मिळणार नाहीत—मी तरी तुमच्या हवाली करणार नाही. ती (तिची बहीण) संभाळील त्याना.’

“मला जरी कितीही महत्त्वाचं वाटलं, तरीपण स्वतःच्या गुन्ह्यांमुळे तिनं चकारशब्दसुद्धा काढला नाही. त्याचा उल्लेख करण्याचीसुद्धा गरज तिला भासली नाही.

“खरंच, आपल्या हांतून केवढं अभिनंदनीय कृत्य झालंय नाहीं?’ असं म्हणत तिनं आपले डोळे दरवाजाकडे वळवले आणि ती हुंदके देऊं लागली.’ ‘पहा ! पोरक्या पोराकडे नजर टाका म्हणजे तुम्ही काय केलंत तें उमजेल. तुमचे डोळे उघडतील.’

“मी मुलाच्याकडे पाहिलं आणि तिच्या चेहऱ्याकडे पाहिलं, आणि आयुष्यांत पहिल्यादाच माझा सर्व अभिमान गळाला. माझा अहंकार नाहीसा झाला तिच्यांतली माणुसकी माझा द्वेष, राग वगैरे किती इतर गोष्टी आहेत आणि त्याला बळी पडून किती भयंकर गोष्ट मी केली हें मनात आलं. तिथंच तिचे पाय धरून ‘क्षमा कर’ म्हणावं असं वाटलं, पण धैर्य दौर्दना, तिनं डोळे मिटले आणि तोंड बंद केलं. अशक्ततेनं

तिला पुढें बोलवेना. एकदम तिच्या विद्रूप चेहऱ्यावर आठी पडली आणि हातानं तिनं मला बाजूला सारलं 'हें का झालं ? मला क्षमा कर' मी एकदम म्हणालों, 'क्षमा ! नुरुता कचरा आहे.' जरा वर उठण्याचा प्रयत्न करीत ता म्हणाली तिचे डोळे इंगळासारखे दिसत होते. 'तुमच्या इच्छेप्रमाणं झालं, मी तुमचा द्वेष करते' ती बरळूं लागली. तिच्या मनावरचा ताबा सुटूं लागला. "आता मला ठार मारा ! माझा खून करा. मी भीत नाही. फक्त सर्वानाच ठार करा म्हणजे बरं. त्यालासुद्धां ठार करा. तो पळाला. तो सुटला" हा भ्रम शेवटपर्यंत टिकला. तिनं कोणालाच ओळखलं नाही त्याच दिवशी बारा वाजता तिनं प्राण सोडला.

"याच्याच पूर्वी सकाळीं आठ वाजता मला पौलीस चौकीत नेलं तिथून तुरुंगात पाठवलं. निकाल होईपर्यंत अकरा महिने मी तुरुंगात काढले. तिथं मी माझ्या गतआयुष्याच्या बद्दल विचार केला. त्यावेळी मला याचं खरं अंतरंग समजलं. तीन दिवसानंतर मला घरी नेलं" त्याला काही तरी सागायचं होतं पण हुंदके आवरेनात म्हणून तो थांबला. पुन्हा बोलण्याचा प्रयत्न केला.

"खरोखरी तिचं प्रेत पाहताच मला सर्व गोष्टी नीट उमगल्या. तो हुंदके देत गडबडीने बोलत होता. तिच्या निजीव चेहऱ्याकडे पाहताना मी काय केलं ते मला समजलं. मी—माझ्या हांतून—एका चालत्याबोल्त्या जीवाला क्षणांत मातीत

मिळवलं आणि यापुढे मला कोठेही—कुणीही—कसलाही उपचार करणं शक्य नाही हे मला पटलं. ज्याला ह्याचा अनुभव नाही त्याला हे समजणार नाहीं हं. नंतर तो गप्प बसला.

बराच वेळ आम्ही गप्प बसलो. तो कुडकुडत हुंदके देत समोरच बसला होता, 'आता निरोप घेतो' असं म्हणत त्याने आपली हकिगत संपवली.

